

Els inicis crítics del poblament rural altmedieval a Catalunya: el segle v a la llum de l'arqueologia

Critical beginnings of the early medieval rural habitat in Catalonia: the 5th century in the light of archaeology

Los comienzos críticos del hábitat rural altomedieval en Cataluña: el siglo v a la luz de la arqueología

Jordi Gibert Rebull¹

Resum

Es presenta una anàlisi arqueològica de les transformacions que afectaren el món rural en el marc de la crisi de l'estat romà en el segle v i que donaren lloc a l'aparició del poblament altmedieval. Amb aquest fi, es descriuen, es comparen i s'interpreten tres fenòmens arqueològics concrets i els seus contextos materials: el final de les vil·les baix-imperials, les ocupacions en cova i els assentaments en alçada.

Paraules clau: poblament, baix imperi, *villae*, coves, arqueologia.

Abstract

An archaeological analysis is presented of the transformations that affected the rural world in the context of the crisis of the Roman state in the fifth century, which led to the emergence of the early medieval habitat. To this end, three specific archaeological phenomena and their material contexts are described, compared and interpreted: the end of the late roman *villae*, the cave occupations and the hilltop settlements.

Keywords: habitat, later Roman empire, *villae*, cave, archaeology.

1. ORCID: 0000-0001-6753-6019. Projecte ENALFE (UAB). Universitat Autònoma de Barcelona. Correu electrònic: jgibertr@hotmail.com.

Rebut: VI/2023. Avaluat: VI/2023. Versió definitiva: VII/2023.

Associat als projectes de recerca en curs: «Entre al-Andalus y la feudalidad. Poderes territoriales y desarrollo de sistemas defensivos altomedievales en el nordeste peninsular» (PID2020-114484GB-I00) i «Dels visigots als catalans, de Monistrol de Gaià a Castellví de la Marca» (CLT009_22_000052). L'autor també forma part de l'equip de recerca sobre la cova de Can Sadurní de Begues «Les comunitats prehistòriques del massís de Garraf nord, Fase 3. Orígens, genètica, estat de salut, dieta, patrons d'assentament, trets culturals, mobilitat i recursos durant la Prehistòria recent» (ARQ001SOL-204-2022; 437 CU00050).

Resumen

Se presenta un análisis arqueológico de las transformaciones que afectaron el mundo rural en el marco de la crisis del estado romano en el siglo v y que dieron lugar a la aparición del hábitat altomedieval. Con esta finalidad se describen, se comparan y se interpretan tres fenómenos arqueológicos concretos y sus contextos materiales: el final de las vilas bajoimperiales, las ocupaciones en cueva y los asentamientos en altura.

Palabras clave: hábitat, bajo imperio, *villae*, cueva, arqueología.

Introducció: col·lapse estatal i contextos arqueològics d'àmbit rural

Amb l'objectiu de dotar d'un context de partida, encara que sigui de mínims, els orígens del poblament medieval, aquest treball vol centrar la mirada en el darrer segle de l'antiguitat, per a la qual cosa interrogarem el registre material per tal de copsar i definir tant com es pugui en aquestes poques pàgines el pes de les transformacions ocorregudes en aquest lapse històric fonamental. El segle v és, en l'àmbit de l'antic imperi occidental, un d'aquells moments històrics crucials en què corrents estructurals de fons i un context conjuntural crític es tradueixen en un seguit de grans canvis en cascada que, en aquest cas, van capgirar en unes poques dècades l'entramat socioeconòmic i polític pràcticament de dalt a baix, malgrat les inevitables inèrcies culturals i la continuïtat representada per una ideologia cristiana i una institucionalitat eclesiàstica que, sens dubte, va saber aprofitar el moment i les circumstàncies (Wickham, 2013: 55-157).

És evident que d'ocasions i contextos crítics n'hi havia hagut fins llavors i que, de fet, l'imperi va perdurar encara segles en la seva encarnació bizantina. Tanmateix, és clar que entre els anys 400 i 500 el món va canviar d'una manera dràstica per als habitants d'àmplies regions de l'Europa i la Mediterrània occidentals, gent que, en una aclaparadora majoria, habitava les àrees rurals i dedicava bona part dels seus esforços a la producció agropecuària. Definir les característiques i els ritmes d'aquests processos de canvi, així com els seus efectes a llarg termini, constitueix una qüestió d'una complexitat enorme que ja ha estat abordada per una multitud d'analistes, amb múltiples i diversos —i de vegades oposats— punts de partida i d'arribada. En aquestes pàgines emprendrem una modesta contribució que té per objectiu, com apuntàvem, intentar observar els canvis que es van produir sobre les estructures del poblament rural provinents del baix imperi en paral·lel a la liquidació de l'armadura imperial en el marc geogràfic concret de la Tarraconesa oriental, en correspondència amb el que avui anomenem Catalunya, si més no en la seva part sud-pirinenca. Amb aquesta intenció, ens centrarem fonamentalment en el registre material —l'arqueològic, s'entén—, que serà la base sobre la qual haurem de construir les reflexions i interpretacions pel que fa a les condicions en què va aparèixer i es va desenvolupar inicialment el poblament rural medieval.

La idea és posar la mirada en tres tipus de contextos materials: els nivells d'abandonament de les *villae* baix-imperials, les ocupacions o els dipòsits en cova i la presència de conjunts específics al capdamunt de turons, on habitualment es troben les restes d'antics poblats d'època ibèrica. Una de les qüestions més espinoses i difícils d'escatir serà, ja es pot avançar, l'eventual contemporaneïtat d'aquests conjunts i, per extensió, de les ocupacions o activitats que els van generar. És un problema que, de fet, té a veure, en general, amb la precisió cronològica que hom pot atribuir als contextos materials que es recuperen en les excavacions arqueològiques i, específicament, amb les dificultats que la investigació ha tingut fins a èpoques recents per acotar l'ús dels objectes en el marc de contextos arqueològics complexos on s'adverteixen fenòmens de residualitat que poden distorsionar les interpretacions.

Tot i això, i a diferència de fa només uns anys, avui disposem d'alguns referents sòlids que ens ajuden a delimitar aquests marcs cronològics, fins ara massa amplis. Atès que ens trobem a la fi del món antic, podem recórrer a les informacions proporcionades pels residus derivats d'una encara potent activitat mercantil, d'àmbit pràcticament mediterrani, en què les peces ceràmiques, de producció seriada i estandarditzada, es mouen tot seguint els corrents de fluxos comercials de llarg abast, acompanyant altres productes que poden viatjar envasats en àmfores o tenalles, que al seu torn també poden subministrar valuoses informacions cronotipològiques. Per al cas de l'actual Catalunya, ens són de referència fonamentalment les produccions de ceràmica fina de procedència nord-africana, gàllica i de l'interior hispànic, amb uns percentatges que acostumen a variar segons la distància als ports del litoral que presentin els jaciments (Bonifay, 2004; Fernández, Morillo i Zarzalejos, 2019; Remolà, 2000). Paral·lelament, el coneixement sobre la ceràmica comuna dels segles v-viii ha assolit progressos molt notables que avui permeten seriacions cronològiques cada cop més ajustades, impensables fa tan sols dues dècades (Macias, 1999; Roig, 2017). Juntament amb la ceràmica, l'estudi del vidre com a indicador cronològic permet obtenir precisions importants, i avui disposem sortosament de la tesi doctoral recent de Joan-Manuel Coll, que emprem com a referència pel que fa a aquest tipus de material (Coll, 2021).²

Tot i el relatiu optimisme que es pot derivar d'aquests avenços, val a dir que les acotacions cronològiques que es dedueixen de l'estudi dels materials esmentats són sovint encara massa àmplies o difuses, i ens és difícil fer-les baixar de mig segle. Tampoc no ajuda a aquesta limitació la realitat numismàtica del període, atès que s'ha comprovat arreu que, pel que fa a les transaccions quotidianes, es manté en circulació de manera generalitzada i durant força temps el numerari —o les seves imitacions— del segle iv o d'inicis del v (Marrot, 1997; Doménech i Gutiérrez, 2006; Teixell i Rodríguez, 2021). Tampoc no aporta solucions, si més no de moment, el recurs a les datacions radiocarbòniques, ja que la corba de calibratge presenta oscil·lacions precisament en aquest període, fet que impossibilita, per al segment dels segles v-vi, l'obtenció de mesures segures per sota del segle i mig (Folch i Gibert, 2017).

2. Li agraïm, de fet, la resolució d'alguns dubtes plantejats durant l'elaboració d'aquest article.

Per altra banda, com que es tracta d'un treball limitat volgutament a l'estudi del poblament rural des d'una perspectiva arqueològica, es defugiran expressament les referències a contextos materials de procedència urbana, tot i que no es pot perdre de vista que els uns i els altres responen a realitats interrelacionades i que alguns autors assenyalen precisament la fi de l'imperi com un escenari d'accentuació de les contradiccions en la dialèctica camp-ciutat i a la vegada de canvis fonamentals en aquesta relació (Vigil-Escalera, 2015a).

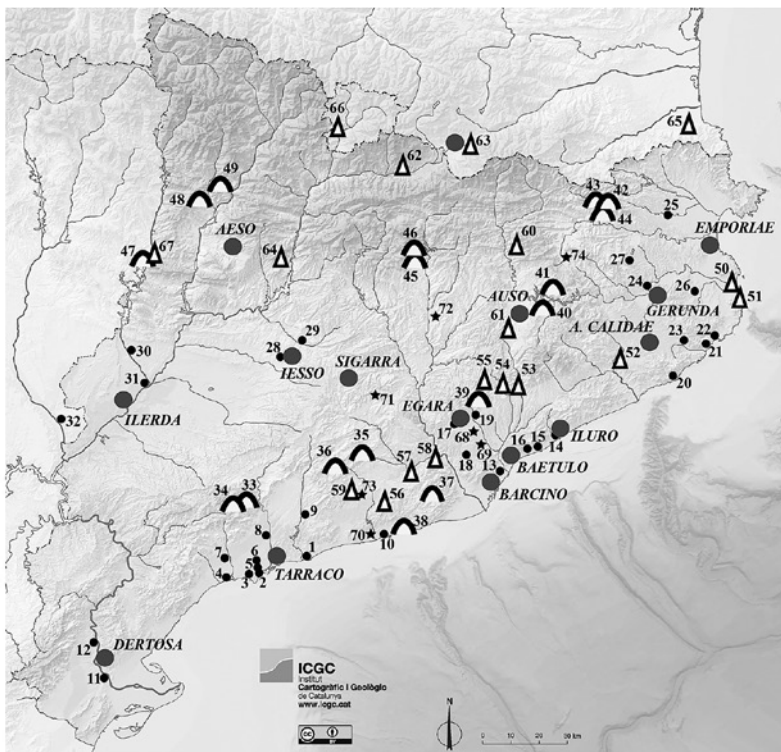
Pel que fa al corpus de dades, i com es pot comprovar en les pàgines que segueixen i en la bibliografia adjunta, el treball s'ha dut a terme sobre una base empírica important, formada per informacions procedents de multitud d'excavacions arqueològiques que han estat publicades amb un nivell divers de detall. En alguns casos, especialment pel que fa a les coves i les ocupacions en alçada, s'han tingut en compte notícies de valor relatiu referents a troballes de materials sense context estratigràfic i que, per tant, cal fer servir amb tota la prudència. Hauria estat desitjable, evidentment, endegar un treball de primera mà, extens i intens, d'anàlisi acurada i minuciosa, cas per cas, dels materials de cada jaciment. Això quedava, però, fora de les nostres possibilitats. No obstant això, la feina feta ens porta a plantejar unes propostes, potser discutibles però elaborades sobre un cert suport material, que pensem que són congruents amb el marc històric conegut per al segle v i, en concret, amb els efectes que va tenir sobre el món rural de la Tarraconesa mediterrània l'ensorrament de l'estructura sociopolítica imperial.

La fi d'un sistema: l'abandonament de les *villae* baix-imperials

Abordem, en primer lloc, el registre més extens dels esmentats, per la natura hegemònica de les *villae* i dels seus *fundi* en l'organització del món rural de tradició romana, uns establiments que, en època baix-imperial, encara potenciaven tant la seva vessant productiva com la relativa a l'oci i la representació de les classes dirigents, com bé permet comprovar la presència reiterada d'espais termals i de recepció (Chavarría, 2007, per al global d'Hispania). És també el registre que entenem que revesteix una importància central en el nostre discurs, ja que reflecteix una de les principals transformacions —si no la principal— derivades de l'episodi crític que posa fi a l'imperi occidental, a saber, el desballestament d'un sistema productiu i econòmic global, però també d'organització social, que havia perdurat durant segles i que s'havia constituït en un dels pilars principals que sostenien l'estat romà. És per això que emprendrem un recorregut per la geografia avui catalana i consultarem una àmplia diversitat de casos, representatius territorialment i coneguts amb un mínim de profunditat i de garanties. No cal dir que el nostre interès se centrarà en els contextos finals d'aquests establiments i que intentarem observar concomitàncies cronològiques i de circumstàncies dels seus abandonaments.

Si comencem per l'entorn de Tàrraco, la capital provincial, cal dir d'entrada que, malgrat el que es pugui preveure, els casos coneguts són més aviat pocs i una gran part han estat excavats de manera parcial, al ritme marcat pel creixement urbanístic i industrial del

Figura 1
Mapa amb indicació dels jaciments esmentats en el text

Jaciments esmentats en el text:

● **Villae baiximperials:**

1. Els Munts; 2. La Pineda; 3. La Burguera; 4. La Llosa; 5. Els Castelletts; 6. Els Antignos; 7. L'Hort del Pelat; 8. Els Hospitals; 9. Vilardida; 10. Darró; 11. La Carrova; 12. Casa Blanca; 13. El Pont del Treball Digne; 14. Torre Llauder; 15. Can Ferrerons; 16. Vallmora; 17. L'Aiguacuit; 18. Can Cabassa; 19. Plaça Major de Castellar del Vallès; 20. Els Ametllers; 21. Pla de Palol; 22. Collet de Sant Antoni; 23. Santa Maria de Bell-lloc; 24. El Pla de l'Horta; 25. La Font del Vilar; 26. Puig Rodon; 27. Vilauba; 28. La Vinya del Crispí; 29. Sant Pelegrí; 30. El Romeral; 31. El Tossal del Moro; 32. *Villa Fortunatus*

⌒ **Coves i cavitats:**

33. Cova de Mont-ral; 34. Cova del Cudó; 35. Fondal de Valldellós; 36. Cova de la Font del Molinot; 37. Cova de Can Sadurn; 38. Cova del Gegant; 39. Cova de Guanta; 40. Roc del Migdia; 41. Cova de les Pixarelles; 42. Cova 120; 43. Cova dels Ermitons; 44. Bauma del Serrat del Pont; 45. Canal dels Avellaners; 46. Abric de la Roca Roja; 47. Cova Colomera; 48. Cova de Toralla; 49. Cavitat M35

▲ **Ocupacions en alçada:**

50. Puig de la Fonollera; 51. Castell de Begur; 52. Castell de Torcafelló; 53. Turó de Can Noguera; 54. Turó del Rull; 55. Mola de Gallifa; 56. Olèrdola; 57. Pujol d'en Figueres; 58. Castell de Castellví de Rosanes; 59. Castell de Castellví de la Marca; 60. Castell de Besora; 61. Castell de Tona; 62. Turó de Gallissà; 63. Castellvell de Llo; 64. Roca del Corb; 65. Ultera; 66. Roc d'Enclar; 67. Els Altimitris

★ **Explotacions rurals d'època visigoda:**

68. Can Gambús; 69. Els Mallolts; 70. La Solana; 71. Vilaclara; 72. Monistrol de Gaia; 73. Puigserrol; 74. L'Aubert

Camp de Tarragona. El seu coneixement, però, s'ha beneficiat de l'activitat investigadora i de la iniciativa editorial desplegadas en les darreres dècades des de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, amb seu a la ciutat.

Alguns dels establiments coneguts responen, per la seva ubicació, al model de villa marítima i atenyen dimensions certament notables i un caràcter netament senyorial, com es reconeix en el cas de la villa dels Munts d'Altafulla (Tarrats i Remolà, 2007). Amb una important riquesa ornamental i una estructura complexa al voltant d'espais oberts i enjardinats, la villa aixecada al segle II va ser víctima d'un important incendi vers el darrer quart del segle III, episodi a partir del qual no sembla que l'establiment recuperés l'entitat que havia mostrat fins a aquell moment. De fet, els indicis d'ocupació durant el baix imperi són més aviat escassos, tot i que cal destacar la instal·lació d'una premsa en l'àrea anteriorment residencial (Tarrats, 1999; Tarrats *et al.*, 2000). No obstant això, val a dir que el jaciment, excavat en bona part a les dècades dels seixanta i els setanta del segle passat, no presenta gaires bones condicions per al reconeixement dels nivells més recents, afectats per l'erosió. En qualsevol cas, cal consignar la presència d'una extensa necròpolis de gairebé dos centenars de tombes al vessant occidental del turó sobre el qual s'aixecava el complex imperial, per a la qual es proposa un arc cronològic d'entre els segles IV-VII, si bé podria estar vinculada només a l'establiment d'època visigoda que succeeix la villa enrunada (Garcia, Macias i Teixell, 1999; Macias, 2005).

A l'altra banda de la ciutat, la villa de la Pineda —també coneguda com a Cal·lípolis—, a Vila-seca, es presenta com un establiment complex aixecat durant el segle II molt a prop de la línia de la costa, en una àrea pràcticament de marjal (Díaz i Macias, 2007). Els seus analistes observen un cert procés de contracció física de l'establiment a partir del segle IV, que es tradueix en una reducció de l'àrea termal en una data situada entre la segona meitat d'aquell segle i els inicis del següent. És justament aquest sector termal el que ens ofereix un rar exemple de continuïtat en l'aprofitament dels banys d'una villa més enllà del segle V, atès que els seus excavadors identifiquen la creació, ja al segle VI, de nous espais d'hipocaust sobre les *suspensurae* de la fase prèvia, una obra que, no obstant això, comporta una reutilització important de material constructiu extret del mateix edifici. És probable que els diversos enterraments detectats en l'antiga àrea residencial de la villa es puguin adscriure a aquest mateix moment.

Passat el cap de Salou, l'excavació de la villa de la Burguera (Bosch, Díaz i Macias, 2009) ha permès situar entre finals del segle II i la primera meitat del III la reconversió d'un sector productiu en una gran àrea residencial dotada de banys. No es pot precisar del tot el final d'aquesta fase, tot i que sembla segur que al segle VI els espais termals han estat reconvertits, un cop desmuntats els hipocausts, en una àrea d'habitatge, en un moment en què el conjunt de les construccions romanes són objecte d'espoli i d'aprofitament, com delata la presència de fins a quatre forns de calç sobre el solar i de diverses sitges obertes sobre estructures i nivells anteriors, amortitzades ja en el segle VII.

Encara sobre la línia de la costa, la villa de la Llosa, a Cambrils, presenta un ampli projecte constructiu d'època julioclaudia, afectat per un incendi vers mitjan segle III (Garcia *et al.*, 2001; Ramon, 2007; García, Roig i Teixell, 2013). La reforma o reconstrucció posterior, d'inicis del segle IV, suposa una certa reducció de l'àrea construïda, si bé els nivells de circulació d'aquesta nova fase han desaparegut. Sabem, però, que alguns enterraments, un d'ells acompanyat de diversos elements de bronze, tallaren un nivell anterior amb materials del segle V (Ramon, Menchon i Massó, 1999).

Més cap a l'interior, però en un radi proper a Tàrraco, afegim a l'anàlisi les vil·les dels Castelletes (la Canonja) i dels Antigons (Reus). Sobre una fase prèvia, la primera es constitueix, vers finals del segle II, en un important complex en què destaquen una àrea residencial dotada de banys i un sector productiu amb premsa i *cella vinaria* (Roig, Gimeno i García-Medrano, 2017). Amortitzats aquests entre finals del segle IV i inicis del V, es porta a terme una nova fase constructiva, amb murs encofrats i paviments d'*opus signinum*, que comporta la creació d'uns nous banys. La publicació consultada consigna seguidament, ja en època visigoda, una fase formada per diverses sitges que s'amortitzen vers finals del segle VI, prèviament a la construcció d'alguns àmbits de factura precària —blocs lligats amb fang, sovint fruit de l'espoli de fases anteriors—. Finalment, i ja del segle VII, sobre l'antiga *cella vinaria* s'identifiquen altres àmbits de construcció similar, alguns d'ells pavimentats amb *opus signinum*, cosa no gaire habitual a l'època.

No queda gaire clara, per tant, l'evolució de l'establiment entre la gran reforma de finals del segle IV o inicis del V i l'amortització de les sitges a finals del VI, les quals per força haurien d'haver estat obertes en un moment anterior, potser contemporàniament a l'execució d'alguns enterraments que s'han trobat dispersos per la villa. Sortosament, ens són d'utilitat les informacions aportades per la intervenció recent en el sector situat a migdia del nucli de la villa (Cubo i Morera, 2021), on ha estat localitzat un mausoleu —planta quadrangular i murs d'encofrat, 12 m² de superfície— acompanyat d'una àrea funerària al seu voltant. Segons els analistes, caldria posar en relació la creació d'aquest complex funerari amb la fase baix-imperial de reformes detectada a la villa entre finals del segle IV i inicis del V. Més enllà, es proposa que a partir de mitjan segle VI es va iniciar un procés d'espoli de l'edifici funerari i va tenir lloc l'aparició propera d'un trull, al costat del qual s'aixecaren diversos àmbits, en un dels quals es trobava un taller de producció de vidre. Aquesta fase, a la qual també cal adscriure diverses agrupacions de sitges, s'hauria de posar en relació amb l'ocupació d'època visigoda detectada sobre les antigues construccions de la villa i que hem ressenyat poc més amunt.

Pel que fa als Antigons, cal lamentar la destrucció de les restes de la que devia ser una important villa de caràcter senyorial, amb un gran nimfeu i un notable conjunt escultòric associat (Járrega i Prevosti, 2014). Per la part que ens interessa, només podem destacar que el colgament de la piscina del nimfeu —on es van trobar restes d'estàtues mutilades, potser esperant a ser transportades per ser cuites— es devia produir al segle V, segurament en la seva primera meitat, quan també s'amortitza un forn de calç proper. Alguns pocs indicis documentats precàriament —algunes sitges i tombes, certs tipus cerà-

mics, una sivella amb agulla escutiforme— parlarien en favor d'una ocupació d'època visigoda en l'entorn del solar de l'antiga villa.

Poc més lluny de la ciutat, uns altres tres jaciments aporten també informacions útils. Conservat desigualment, el de l'Hort del Pelat —o de la Mola—, a Riudoms, mostra fases corresponents a una villa alt-imperial de la qual s'han localitzat alguns espais productius i termals, tots ells abandonats vers la primera meitat del segle v, moment a partir del qual en els nivells d'abandonament es detecten alguns retalls, considerats d'espoli (Arola i Bea, 2002). Com a fet singular, cal destacar la identificació d'un enterament de ritus islàmic per damunt dels nivells esmentats. Situada entre el Francolí i l'antiga via *De Italia in Hispanias*, la villa dels Hospitals (el Morell) experimenta una sèrie de transformacions importants durant la primera meitat del segle v, quan es restructuren les habitacions i es recreixen els nivells de circulació, fet que dona peu a la creació de nous àmbits, alguns d'ells pavimentats amb mosaic, i d'un conjunt termal (Macias i Menchon, 2007). El final d'aquests espais està marcat per la presència de diversos enterraments, dos d'ells amb datacions que —calibrades al 94%— situen la mort dels individus entre els anys 350 i 552. A l'extrem oriental del Camp de Tarragona, una intervenció preventiva de fa pocs anys ha permès excavar, en l'entorn de l'actual poble de Vilardida, la *pars rustica* —trull i *cella vinaria*— d'una villa baix-imperial creada vers finals del segle iv (Cubo, Morera i Piza, en premsa). De manera molt seguida, en un moment que no seria posterior a mitjan segle v, l'assentament experimenta un procés d'amortització d'estructures i de reordenació de l'espai edificat, amb diverses noves construccions amb morter, com ara un edifici de planta octogonal aixecat sobre l'antiga *cella vinaria*. Tot i que es fa difícil de precisar el moment d'amortització d'aquests espais construïts, el que és segur és que l'ocupació es desenvolupà durant tota l'època visigoda, ja que s'hi han documentat diversos retalls de tipus fons de cabana o amb forns, sitges, dipòsits i necròpolis. Com en el cas de l'Hort del Pelat, cal destacar la presència de dues inhumacions que seguien el ritus islàmic i que cal atribuir als segles viii-x.

Per acabar les referències relatives a l'antic territori de Tarragona cal esmentar el jaciment de Darró (Vilanova i la Geltrú), una villa que presenta una etapa de grans reformes vers mitjan segle iv sobre un edifici previ (López i Fierro, 1989). Les publicacions consultades no aporten gaires precisions sobre la cronologia concreta d'abandonament de la villa, que els autors situen entre finals del segle v i inicis del següent. En qualsevol cas, val a dir que algunes tombes retallaven els nivells d'abandonament i que l'amortització de dos pous es produí vers mitjan segle v (López i Fierro, 1993).

Per al territori de Dertosa són significatius els casos de les *villae* de la Carrova i de Casa Blanca, totes dues prop de la riba dreta de l'Ebre. La primera, situada al terme d'Amposta i a tocar de la torre homònima, presenta una potent fase baix-imperial de la qual s'han identificat les restes parcials d'un gran edifici, la vida del qual, segons els materials localitzats, no sembla anar gaire més enllà de la primera meitat del segle v (Garcia *et al.*, 2004-2005). No obstant això, la presència d'una tomba de *tegulae* i d'algunes restes de llars i murs fets amb pedra i fang podria testimoniar una certa continuïtat d'ocupació del solar en època visigo-

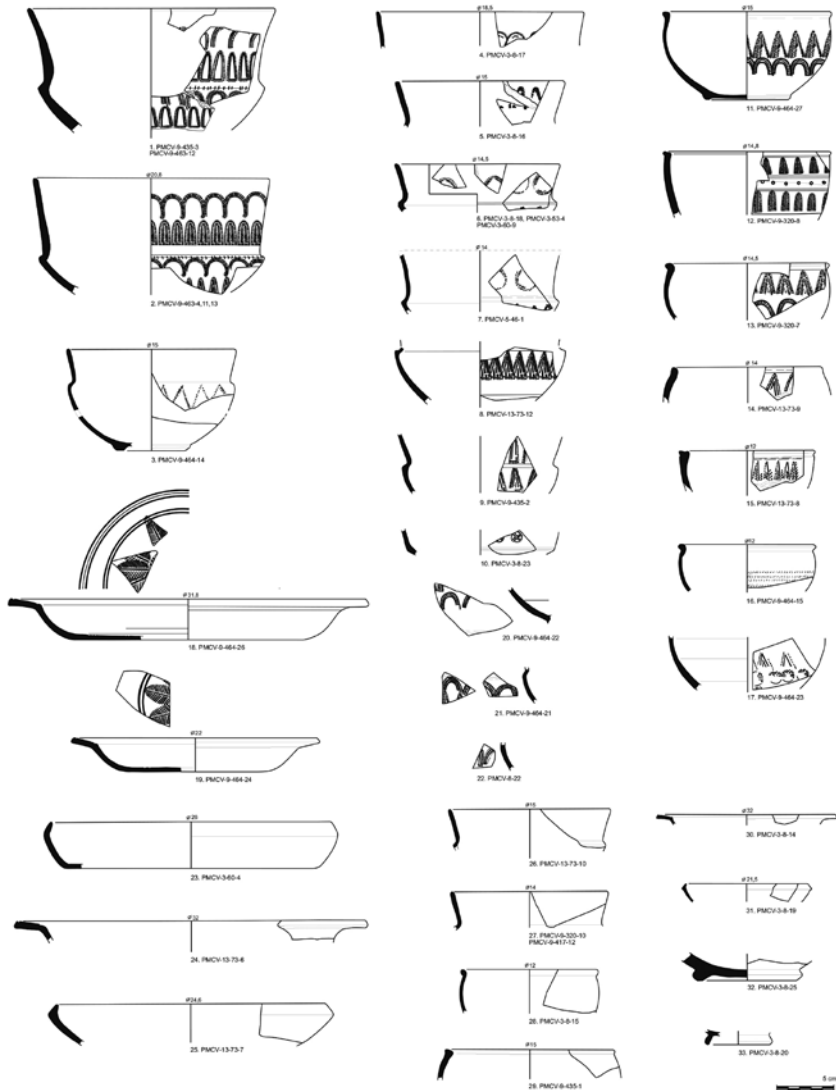
da. Per la seva part, la villa de Casa Blanca, Ebre amunt per sobre de la ciutat de Tortosa, presenta nivells d'enderroc amb materials de finals del segle iv o d'inicis del v, per sobre dels quals es detecta una darrera ocupació iniciada vers mitjan o el tercer quart del segle v i que perdurà fins al vi, caracteritzada per una construcció amb materials reutilitzats lligats amb fang que defineixen un àmbit cobert associat a un pati (Revilla, 1998).

En l'entorn de Barcino també trobem diversos exemples útils, ja sigui prop de la costa, ja sigui a la depressió Prelitoral. Per començar, és paradigmàtic el cas de la villa suburbana excavada a l'altura del pont del Treball Digne, un extens establiment que vers el final del segle iv experimenta reformes importants en la seva *pars urbana*, amb l'ampliació del *balneum* i la creació de noves estances, algunes dotades de mosaics (Alcubierre *et al.*, 2021). Vers mitjan segle v s'observa un procés de transformació que porta a l'amortització de l'antic *torcularium* alt-imperial, mentre que s'identifiquen nivells d'enderroc que es regularitzen i serveixen de base per a noves construccions, habitualment de blocs lligats amb fang. Apareixen, així, estructures diverses —un pou, sitges, dipòsits— que cal vincular a una explotació d'època visigoda que sembla extingir-se no gaire més enllà del segle vi.

A la costa del Maresme, sector on el poblament d'època romana ha estat tradicionalment ben estudiat, la villa de Torre Llauder, a Mataró, és coneguda per les seves transformacions d'època baix-imperial, quan es perfora el paviment de mosaic d'una de les estances de la fins llavors *pars urbana* per instal·lar-hi una *cella vinaria* (Prevosti, Clariana i Orobitg, 2019). Aquesta instal·lació, però, s'amortitzaria, com la resta d'espais, vers la segona meitat del segle v. Els abocadors i les sitges amb materials més tardans haurien de correspondre a una explotació ja d'època visigoda (Coll, 2021: 82-91). A Premià, l'extraordinari edifici octogonal del jaciment de Can Ferrerons, aixecat ja entrat el segle v i que albergava una instal·lació termal, perd les seves funcions originals cap a finals de segle, quan s'hi instal·la un trull amb una *cella vinaria* i un taller metal·lúrgic, al mateix temps que els àmbits dels antics banys esdevenen una àrea d'habitatge (Prevosti i Coll, 2017). Encara sobre el litoral maresmenc, el complex vitivinícola de Vallmora, a Teià, va ser abandonat a l'inici del segle v, quan les diverses premses van ser desmuntades (Martín, Rodà i Velasco, 2007).

Al Vallès, el fenomen de l'abandonament de les *villae* baix-imperials ha estat ben estudiat per Joan-Manuel Coll i Jordi Roig (Coll i Roig, 2011) a partir del registre derivat d'un nombre prou elevat d'intervencions. Segons l'opinió d'aquests autors, la conclusió és clara: tots els assentaments rurals —*villae*— d'època baix-imperial s'extingeixen com a tals entre mitjan i la segona meitat del segle v. La revisió dels casos vallesans posa en relleu, així mateix, que la presència de materials posteriors a aquest lapse temporal respon a ocupacions d'època visigoda que poden desenvolupar-se en part sobre les restes enrunades de les antigues vil·les, com és el cas dels jaciments de l'Aiguacuit, a Terrassa, o de Can Cabassa, a Sant Cugat del Vallès, com a exemples d'entitat i excavats en prou extensió, o en el seu entorn immediat, com s'observa al jaciment de la plaça Major de Castellar del Vallès.

Figura 2
Escudelles i plats de sigil·lada gàlica tardana recuperats als abocadors de la fase final de la vil·la romana de la plaça Major de Castellar del Vallès (segle v)

Font: Coll i Roig, 2011.³

3. Agraïm als arqueòlegs Joan-Manuel Coll i Jordi Roig la cessió d'aquesta làmina per a la present publicació.

En els antics territoris de les ciutats de *Gerunda* i *Emporiae* es troben alguns dels jaciments més ben coneguts, tot i que en alguns casos la informació provingui de meritoris reestudis d'intervencions antigues i metodològicament deficitàries. Comencem per veure un grup de jaciments situats a la costa, prop de la confluència de les actuals comarques de la Selva i el Baix Empordà. La villa dels Ametllers, a Tossa de Mar, presenta una fase de reforma/refecció vers la segona meitat avançada del segle iv que suposa una contracció relativa respecte de la monumentalitat de la fase alt-imperial precedent, si bé ara també s'hi disposen paviments de mosaic, entre els quals hi ha el que és conegut perquè explicita l'íntima relació existent entre el *dominus* i la propietat —«salvo Vitale, felix Turissa»—. Els analistes del jaciment (Palahí i Nolla, 2010) situen l'abandonament general d'aquesta fase vers la segona meitat del segle v, potser en el seu darrer terç. Hom observa llavors un curt hiatus abans de la instal·lació, sobre les ruïnes, d'alguns àmbits de factura precària d'època visigoda potser vinculats a l'espoli i el reaprofitament de materials de les antigues construccions.

També sobre la costa, els establiments veïns del Pla de Palol, a Platja d'Aro, i del Collet de Sant Antoni, a Calonge, presenten destins similars. En el primer cas, la gran villa baix-imperial, creada molt a finals del segle iv o ja a inicis del v sobre precedents alt-imperials, és abandonada durant la segona meitat d'aquell mateix segle, tot i que s'adverteixen freqüentacions, potser d'espoli, que s'endinsen en el segle següent (Nolla, 2002). En el cas calongí, els materials identificats en l'espoli dels murs del pòrtic i en els nivells d'abandonament i d'enderroc remetent igualment al segle v (Prat, Palahí i Nolla, 2018). També d'aquest mateix segle, tot i que més precisament de la seva segona meitat, serien els materials relatius a l'abandonament de la villa situada sota i en l'entorn de l'església de Santa Maria de Bell-lloc d'Aro, no gaire lluny de les anteriors (Nolla i Palahí, 2012).

En l'entorn suburbà de Girona, una de les *villae* més ben conegudes és sens dubte la del Pla de l'Horta, a Sarrià de Ter, un establiment complex, fruit de reformes successives, que s'abandona vers mitjan segle v (Palahí, Nolla i Vivó, 2016). Alguns àmbits de construcció precària són molt posteriors a l'enderroc de la villa, com ho són també en relació amb l'extraordinària necròpolis d'època visigoda localitzada al nord del jaciment.

A l'Empordà, la villa de la Font del Vilar, a Avinyonet de Puigventós, representa el model estàndard d'explotació baix-imperial de dimensions mitjanes, amb la part productiva i la residencial —amb un petit *balneum* annex— entorn d'un pati central (Casas *et al.*, 1993). El seu moment d'abandonament ha estat situat amb bastanta precisió a mitjan segle v (Tremoleda i Castanyer, 2017). Més laxa és la cronologia que es pot atribuir a l'abandonament de la villa de Puig Rodon, a Corçà, tot i que els materials trobats en els nivells d'enderroc remetent també al segle v, malgrat la presència d'algunes estructures —dos forns de ceràmica— que podrien ser posteriors (Casas, 1986). Finalment, l'estudi detallat del cas de Vilauba, al Pla de l'Estany, certifica que la villa baix-imperial queda abandonada al llarg de la segona meitat del segle v, prèviament a la creació de l'establiment d'època visigoda excavat en els darrers anys, amb una premsa ubicada precisament sobre les ruïnes imperials (Castanyer *et al.*, 2015).

En terres interiors, a l'entorn de Guissona, l'antiga *Iesso*, també hi podem trobar alguns casos significatius. Així, la villa excavada al lloc conegut com la Vinya del Crispí, propera a la ciutat, va ser víctima d'un incendi generalitzat que va suposar el col·lapse de l'edifici, en un episodi que els materials associats situen poc més enllà d'inicis del segle v (Llinàs i Sagrera, 1993). Es tracta, de fet, d'una cronologia del tot similar a la que s'ha proposat per a l'abandonament de la villa propera de Sant Pelegrí, a Biosca, en el solar de la qual, amb posterioritat al segle v, es documenta la presència d'un assentament —àmbits de pedra i fang, enterraments, sitges— probablement d'època visigoda (Belmonte, Miquel i Moret, 2006).

Al territori d'*Ilerda* cal, òbviament, fer referència a la villa del Romeral, a Albesa, coneguda principalment per la seva fase baix-imperial, d'una certa entitat i amb un notable programa ornamental i decoratiu en la seva *pars urbana* (Marí i Revilla 2018). Aquest edifici complex, creat a partir de mitjan segle iv, veuria el seu final ja a inicis del v, quan s'assisteix a un abandonament ordenat i en un únic moment a partir del qual es produeix l'espoli selectiu i sistemàtic dels elements arquitectònics. Sobre els estrats d'abandonament es detecta la presència, en època visigoda, d'uns pocs àmbits no gaire grans que reaprofiten materials de l'antiga villa. Una mica més a prop de la ciutat, a Corbins, la villa del Tossal del Moro, de la qual es coneixen construccions de la seva part productiva i un monument funerari (Marí i Revilla, 2003), presenta un abandonament que cal situar en un moment imprecís del segle v, si bé aquí manquen els nivells més recents i la cronologia s'estableix a partir dels materials més tardans localitzats en superfície. Finalment, i encara que es troba fora de la Catalunya administrativa estricta, el cas fragatí de la *Villa Fortunatus* ens ofereix un exemple extraordinari d'establiment baix-imperial, amb una gran complexitat arquitectònica i un potent programa decoratiu (Navarro, 1999). El final de les estructures d'aquesta villa s'ha de situar, segons els materials recuperats, a la primera meitat del segle v, mentre que la presència inequívoca d'una església reutilitzant alguns dels espais no es constata fins a un moment molt avançat d'aquell segle o ja entrada la centúria següent (Chavarría, 2006).

Aquesta revisió, que pot haver estat una mica feixuga, aporta, però, tot de dades de les quals es poden extreure unes valoracions globals sobre un fenomen que cal considerar d'abast general i que correspon, per tant, a un context històric que hauria de ser concret i precisable. Una primera constatació de tipus cronològic és que el segle v, en general, és el marc en què es produeix l'abandonament, o la transformació radical, dels establiments del tipus *villa*. Dins d'aquesta centúria, les precisions són més difícils d'establir, tot i que cal destacar la congruència que mostren els territoris de Barcelona i Girona, on els arqueòlegs que han treballat els jaciments coincideixen molt majoritàriament —de fet, pràcticament sense excepció— a situar el final de les vil·les excavades entre mitjan i la segona meitat del segle v. En terres de Ponent, però, el procés d'abandonament de les *villae* podria avançar-se unes dècades i tenir lloc durant la primera meitat del segle v, com sembla comprovar-se en els casos del Romeral, de la Vinya del Crispí, on es detecta un incendi previ, o de Sant Pelegrí. Si aquest fet tingués una major contrastació empírica, s'hauria de posar en relació amb la situació més exposada d'aquests sectors

de la vall de l'Ebre a les contingències derivades d'una ubicació més propera als territoris hispànics fora del control imperial des d'inicis de segle, com és el cas de l'assalt a la mateixa ciutat de Lleida per part de tropes sueves i bagaudes l'any 449 (Arce, 2005: 159-167). Els exemples dels entorns de Tarragona i de Tortosa presenten, *a priori*, una major variabilitat, amb alguns abandonaments que semblen donar-se a l'inici o la primera meitat del segle v—cas dels Antigons, de la Llosa o de la Carrova— o d'altres situats ja durant la segona meitat de segle —Darró o Casablanca—. En altres casos es fa difícil precisar, a partir de la bibliografia consultada, les cronologies dels darrers moments d'algunes de les explotacions baix-imperials, atesos certs indicis de vitalitat més enllà de l'equador del segle, com s'observa en els casos de Vilardida, dels Castelletts o, encara, en el cas estrany dels banys datats tardanament de la villa de la Pineda, que tanmateix presenten materials reutilitzats.

Aquesta disparitat relativa pot tenir a veure no només amb la realitat històrica —el manteniment de la capitalitat provincial i la fortalesa de les seves elits, antigues o novvingudes—, sinó també amb les tradicions investigadores i les perspectives i els postulats dels quals parteix la pràctica arqueològica. Sobre això, el principal problema és la indefinició conceptual sobre la natura i les característiques del que s'entén que és una *villa* en aquest període transicional, atès que el terme es manté viu en els segles posteriors, com deixa veure la documentació d'època visigoda i també la dels segles ix-x, almenys pel que fa a la Catalunya Vella. La manera com afrontem aquesta indefinició i la claredat amb què, en termes arqueològics, caracteritzem les explotacions rurals són fonamentals per enquadrar de manera precisa el procés històric de transformació que posa fi a l'antiguitat.

Els exemples tractats més amunt deixen veure, al nostre entendre, que els antics edificis baix-imperials són objecte de dos tipus d'accions que no són excloents, sinó que en bona part es donen de manera simultània o també successiva. D'una banda, documentem clarament fenòmens d'espoli de les restes constructives baix-imperials fins al punt de localitzar, com a la villa de la Burguera, els forns de calç emprats per coure els materials calcaris procedents del desmuntatge de les estructures. És probable que aquestes activitats requerissin la instal·lació temporal de treballadors, que arqueològicament es podria traduir en la detecció, entre les ruïnes antigues o per damunt d'elles, de fogars isolats o de petits coberts o habitatges precaris i de curta durada. Tanmateix, altres elements materials testimonien una presència humana més estable en els mateixos solars de les antigues vil·les, amb estructures d'habitatge que s'acompanyen d'espais funeraris —reconeguts sovint com a petits grups de tombes—, de transformació —premses, per exemple— o d'emmagatzematge —sitges, principalment—. Es tracta, en aquests casos, de restes associades al tipus principal d'explotació que conformarà l'estructura bàsica del poblament rural d'època visigoda. Aquests establiments es documenten, com en els casos revisats, sobre les restes de les vil·les baix-imperials i semblen aparèixer aviat, paral·lelament al desballestament progressiu dels antics edificis. No obstant això, explotacions gairebé coetànies i de característiques totalment similars apareixeran arreu pels volts del 500, moltes sense cap precedent que es pugui atribuir al que coneixem com a villa roma-

na. No insistim més en aquesta qüestió, a la qual dedicarem un apartat propi més endavant.

Davant d'això, és necessari establir una línia de separació, tan nítida com cada cas ho permeti, entre allò que correspon materialment a l'explotació baix-imperial i allò que, tot i que es pugui trobar en el mateix solar, pertany a una altra realitat, la del poblament rural d'època visigoda. Els indicis materials, ho hem anat veient, són prou clars: amortització i transformació dels *balnea*, aparició d'estructures d'habitatge fetes de murs de blocs lligats amb fang, paviments de terra i cobertes peribles, presència de sitges que tallen l'estratigrafia imperial i localització de petites —o més grans— agrupacions de tombes que corresponen als espais d'enterrament d'aquests nous assentaments.

Es tracta d'elements que ja tenen poc a veure amb la lògica socioeconòmica de les explotacions imperials i que presenten un aspecte radicalment diferent. Lluny de les inversions que van rebre algunes *villae* en època teodosiana, els nous establiments no reverteixen cap característica que pugui ser considerada de tipus senyorial i, ben al contrari, es fa molt evident l'absència física de la classe propietària, tot i que l'escassa documentació d'època visigoda fa referència a l'existència de terratinents, alguns amb àmplies possessions. En aquest sentit i malgrat el manteniment de la categoria, és evident que allò que hom considerava una *villa* als segles VI-VII ja era una cosa molt diferent i que s'havia produït un salt material, però també social i econòmic, importantíssim.

Contextos en cova: vaixella i monedes

La presència en coves i abrics de nivells arqueològics amb materials d'època romana tardana o directament altmedievals, sobreposats en la majoria de casos a una estratigrafia d'origen prehistòric, ha estat constatada en múltiples jaciments que abracen tota la geografia catalana i altres sectors mediterranis o peninsulars, a la vegada que constitueix un fenomen reconegut però encara no degudament explicat (Gutiérrez i Hierro 2012; Quirós i Alonso, 2007-2008; Raynaud 2001; Utrilla, Laborda i Sebastián, 2014). Víctima de la seva pròpia exigüitat i de la poca atenció rebuda fins temps recents, la formació d'aquest registre pot respondre a causes diverses i han estat múltiples les propostes interpretatives respecte a aquesta qüestió, des de l'atribució de funcions de refugi o de tipus cultural o eremític, fins a explicacions d'ordre econòmic relacionades amb l'explotació de certs espais muntanyosos, ja sigui per la via de la ramaderia, ja sigui per la de l'aprofitament d'altres recursos (Fanjul 2011). D'altra banda, el coneixement fragmentari que posseïm sobre aquestes ocupacions deixa entreveure cronologies que poden variar de manera considerable en cada cas, un altre factor que adverteix sobre la natura heterogènia d'un fenomen que requereix l'estudi de cada jaciment concret en el seu context. Tot i això, cada cop sembla més clar que els conjunts de materials corresponents al segle V, ben reconeixibles per la presència de produccions ceràmiques i vítries específiques, ocupen un lloc molt destacat dins d'aquesta diversitat, i en la majoria de casos no es detecten ocupacions immediata-

ment anteriors o posteriors. Una revisió ràpida d'alguns casos catalans, poc o molt coneguts, ens permetrà confirmar aquesta percepció, a la vegada que ens deixarà observar la seva disposició per tota la geografia muntanyosa del país, des del Prepirineu fins a la serralada Litoral, a peu de mar.

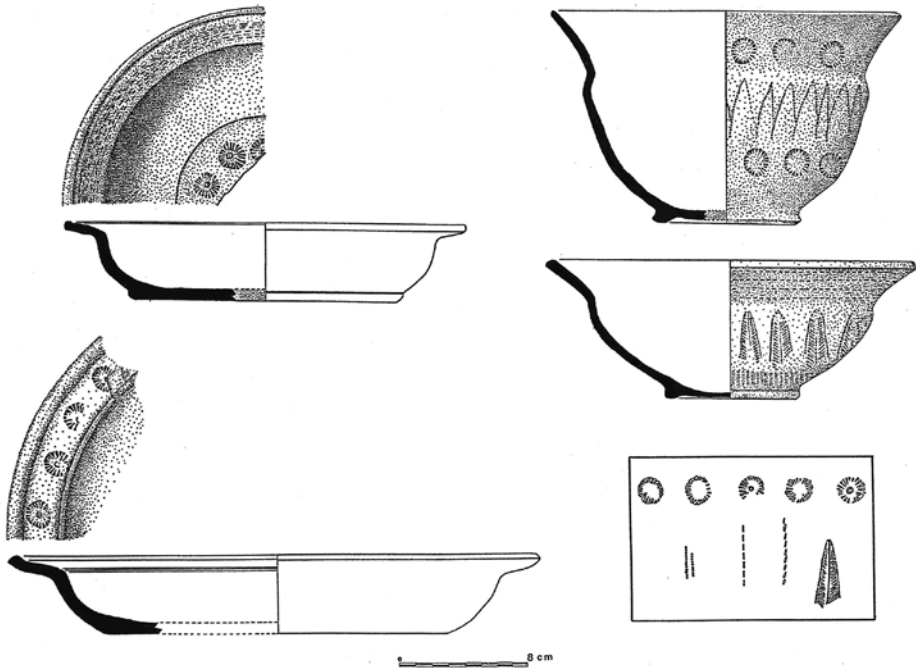
Unes primeres notícies poc precises mencionen la troballa de ceràmica «paleocristiana» —cal pensar que en referència a les sigillades gèliques tardanes— i de vidre a la cova de Mont-ral,⁴ a les muntanyes de Prades; al costat mateix, a la cova del Cudó, excavacions recents han localitzat una moneda del segle iv i un fragment de llàntia africana, potser de la primera meitat o mitjan segle v (Vergès, 2017).⁵ Més al nord, al paratge del fondal de Valldeu, a Mediona, fins a set cavitats properes entre elles presenten materials variats que cal atribuir a finals del baix imperi (Bacaria, 1991; Coll, Roig i Molina, 1994). Es tracta d'espais petits, en principi no aptes per a ser habitats de manera estable, on destaca la troballa d'un petit conjunt de monedes encunyades entre l'últim quart del segle iv i el primer del v —les més modernes, d'Honorí (395-423)—, així com fragments i algunes peces senceres de sigillada gèlica tardana —que contrasten amb la pràctica absència de restes d'atuell de ceràmica comuna— i fragments d'àmfora tardana, una ampolleta de vidre, una cullereta de bronze, un botó del mateix material —possiblement pertanyent a uns arreuos o guarniments d'una cavalcadura—, una petita clau d'una arqueta, dos esquellots i uns cremalls de ferro. No gaire lluny, a la cova de la Font del Molinet, a Pontons, s'hi va trobar un bol sencer de sigillada gèlica tardana (Bacaria, 1991), que hom situa vers la primera meitat del segle v.

A la cova de Can Sadurní de Begues, al massís del Garraf, cal destacar la troballa de diverses peces de sigillada gèlica tardana senceres o conservades en bona part (Edo *et al.*, 1993), així com algunes monedes baix-imperials. Sobre mateix de la línia de costa, a la cova del Gegant de Sitges, intervencions recents han identificat un nivell que pot atribuir-se al segle v, amb restes, entre altres recipients, de dues amfores de vidre de la forma Isings 60 i d'un plat de TSAD, potser una Hayes 61, i diversos elements metàl·lics —fibules i anells— (Daura i Sanz, 2012-2013). A l'àrea del Vallès, en indrets de la serralada Prelitoral, s'han fet també descobertes semblants, com ara el conjunt format per cinc escudelles i un plat de sigillada gèlica tardana, així com unes altres sis peces d'imitació, trobats a la cova de Guanta, a Sentmenat (Bacaria, 1992). Aquests materials corresponents al que sembla un únic moment d'ocupació de curta durada s'acompanyen d'alguns fragments de TSAD, de ceràmica comuna i de cuina, absolutament minoritària, i d'àmfora, així com de restes d'un bol i de dues ampolles de vidre. Tot plegat ofereix un horitzó cronològic situat entre inicis i mitjan segle v (Coll, 2021: 295-296).

4. Remetem a l'entrada corresponent de *l'Inventari del Patrimoni Arqueològic i Paleontològic de Catalunya* (<https://invarque.cultura.gencat.cat/card/981>, consultat el 26/6/2023).

5. El fragment és reduït, però podria tractar-se d'un exemplar del tipus Atlante viii, variant A o C.

Figura 3
Sigil·lades gàl·liques tardanes de la cova de Can Sadurní de Begues

Dibuix: M. Blanch; extret d'Edo *et al.*, 1993.⁶

A les grans cingleres que envolten la vall de Sau, l'abric del Roc del Migdia, a Vilanova de Sau, i la cova de les Pixarelles, a Tavertet, presenten també proves clares d'ocupacions coetànies, si bé aquí les precisions cronològiques són més laxes. En el primer, una sepultura en caixa de lloses contenia un esquelet datat per radiocarboni en l'interval dels segles v-vi⁷ (Yll, Watson i Paz, 1994), mentre que en la segona es va poder identificar un nivell que contenia diverses monedes del segle iv i que s'estenia per tota la cova (Rauret, 1987).

Als contraforts del Pirineu tampoc no hi falten els casos. Començant per llevant, és significatiu el grup de cavitats situades a la capçalera del riu Llerca, a l'alta Garrotxa, entre les quals destaca la cova 120, amb una entrada totalment suspesa al mig d'una cinglera. Aquí, i directament per sobre dels nivells prehistòrics, es van localitzar diversos fragments de sigil·lades gàl·liques tardanes, d'àmfora africana i de vidre, juntament amb una *siliqua*

6. Agraïm a l'arqueòleg Manel Edo (CIPAG) i a l'equip de la cova de Can Sadurní la cessió d'aquesta làmina.

7. El resultat de l'anàlítica practicada sobre l'esquelet és de 1560 ± 85 BP. Malgrat que el calibratge a 2 sigmes presenta un marge cronològic molt ampli (264-650), els diversos diagrames (Oxcal 4.2) no ofereixen cap dubte sobre la màxima probabilitat d'adscripció als segles v-vi (422-582 al 68%).

de finals del segle iv —potser atribuïble a Valentinià (364-375)— i alguns petits discs de bronze que podrien haver format part d'algun tipus d'ornament. Atesa la seva homogeneïtat, aquest conjunt material va ser atribuït, en el seu moment, a una estada de curta durada però de certa intensitat efectuada entre els segles v-vi (Agustí *et al.*, 1987: 137-140). Així mateix, la propera cova dels Ermitons podria oferir també un horitzó similar, tot i que aquí els indicis són més magres, limitats al reconeixement, entre altres materials romans no precisats apareguts en l'anomenat estrat I, d'una vora de sigillada nord-africana —Hayes 59— (Maroto, 1985-86), que habitualment apareix en contextos de la segona meitat del segle iv o d'inicis —o primera meitat— del v. No aporta tampoc gaires precisions la datació d'una mostra de carbó de l'estrat II, calibrada al 95,4% entre els anys 414 i 675 (Maroto, 1982: 9). Per la seva banda, a la bauma del Serrat del Pont s'han localitzat fragments de sigillada gàlica tardana (Alcalde, Molist i Toledo, 1994). En aquest cas, l'espectre de materials antics és més variat i nombrós —ibèrics, republicans, imperials—, probablement perquè és relativament fàcil accedir-hi i per la situació al peu de l'antic camí ramader que unia l'Empordà i les terres altes del Ripollès, que a partir del segle xiv es va veure beneficiat amb la construcció del pont sobre el Llierca, a tocar mateix de la bauma (Soler, 2018).

Figura 4
Entrada de la cova 120, a l'alta Garrotxa, suspesa en un cingle sobre el torrent dels Llorers

Fotografia: Xavier Terrades.⁸

8. Agraïm a l'arqueòleg Xavier Terrades (IMF-CSIC) la cessió d'aquesta imatge.

Prop de Berga, l'excavació de la canal dels Avellaners, una gran esquerda oberta en el vessant de la muntanya de Queralt, va permetre identificar un nivell on es recolliren fragments de ceràmica grollera i de sigillada africana D, així com un bol carenat que podria correspondre a la imitació local d'una sigillada gàllica tardana del segle v, potser de la forma Rigoir 18 (Daura, Pardo i Sánchez, 1988). No gaire lluny, a l'abric de Roca Roja es coneix també la troballa de fragments de TSAD i, més notòria, la d'una moneda de l'emperador oriental Teodosi II (408-450) (Daura i Pardo, 1991; Jardí i Juncosa, 1999).

Al Prepirineu lleidatà destaca, per la seva ubicació i el seu contundent registre, el cas de la Cova Colomera, sobre el congost de Mont-rebei. L'ocupació baix-imperial és aquí ben evident, amb un gran nombre de peces ceràmiques corresponents a sigillades gàl·liques i hispàniques tardanes, un exemplar d'àmfora palestina tardana —LRA4—, vasos de vidre coetanis, algunes monedes del segle iv i diversos estris metàl·lics (De la Vega, 1978; Padró i De la Vega, 1989). Encara que aquests materials provenen en bona part d'intervencions no regulades, tot plegat apunta vers una ocupació que cal situar entre finals del segle iv i mitjan segle v. Més al nord, el registre fornit per la cavitat M35, prop del Roc de Perauba, sembla poder-se posar en relació amb un nivell d'ocupació on destaca de nou la presència de sigillades gàl·liques tardanes en les seves formes Rigoir 1, 6, 8 i 18, acompanyades —hi són absents les africanes D i les hispàniques tardanes— de fragments de ceràmica pintada i comuna i restes d'alguns objectes de vidre. Tot plegat ofereix una cronologia clara i centrada en el segle v, sembla que no excessivament avançat (Pérez-Almoguera *et al.*, 2011). Ben a prop, a la cova de Toralla es coneix la troballa d'un bronze de mitjan segle iv, juntament amb algunes sigillades gàl·liques tardanes —descrites com a «sigillades grises»—, ceràmica pintada baix-imperial i fragments d'algunes peces de vidre coetànies, un conjunt que es podria emmarcar sense gaires problemes en el segle v (De la Vega, 1978).

Vistos aquests exemples, no hi ha dubte que el segle v és un període molt ben representat entre les fases ocupacionals de coves i cavitats, com ja ha estat advertit per al cas llenguadocià, estudiat amb cert deteniment per Claude Raynaud (2001), que també fa bé de cridar a la prudència davant una eventual sobreestimació d'aquest segment temporal a causa de la presència reiterada i la fàcil identificació de la ceràmica estampada tardana. Avui, però, aquest problema no sembla un obstacle insalvable atesos els progressos en el coneixement de les produccions ceràmiques altmedievales, mentre que és un fet que els contextos vinculats al segle v no troben parangó amb els segles anteriors de la romanitat —almenys els imperials—, escassament representats en aquests entorns particulars.

Una altra cosa és com explicar aquestes troballes i respondre a la qüestió fonamental següent: si la similitud en els espais i la relativa sincronia que s'observa responen també a una coincidència en les raons subjacents a la formació d'aquests conjunts de materials. En aquest sentit, cal ser conscients que partim d'un coneixement deficient dels contextos arqueològics precisos en què van ser localitzats part d'aquests conjunts i ens manca, per tant, informació bàsica per a la seva interpretació. En ocasions es tracta de troballes fortuïtes fetes per excursionistes o espeleòlegs, o bé d'excavacions clandestines o treballs d'adequació d'aquests espais amb finalitats diverses. És cert, per altra banda, que a vegades la lenta i sovint escassa

acumulació sedimentària en aquests espais tancats ha motivat que els nivells superiors quedin desprotegits. També s'ha de dir, però, que no sempre els nivells superiors de les coves, especialment els formats en èpoques històriques, han estat documentats i descrits amb la fi-nor i el detall necessaris en alguns dels projectes d'excavació més antics, de manera que els materials més recents acostumen a ser esmentats en una mena de *totum revolutum* que difícilment pot aportar informació de valor més enllà de constatar la presència dels materials sense context precís. Afortunadament, avui, i com es comprova en algun dels casos esmentats més amunt, aquests nivells més superficials són estudiats amb la minuciositat necessària, també els que corresponen a ocupacions d'època moderna o contemporània.

Advertides aquestes limitacions, cal convenir que les dimensions, la morfologia o la ubicació relativa de les coves són paràmetres d'una diversitat que *a priori* sembla impedir funcions i usos anàlegs. Així, al costat d'espais que podrien haver acollit grups de persones, petits o més grans, que poguessin emprar-los com a habitatge, hi ha indrets on aquesta funció sembla del tot impracticable, com suggereixen les exigües dimensions de llocs com les cavitats del fondal de Valldeïlòs, a Mediona. La qüestió de les dimensions limitaria igualment —encara més, de fet— el seu ús com a refugi de ramats, també impossibilita en certs casos per la dificultat d'accés que presenten algunes de les coves, pràcticament suspeses en cingleres o parets rocoses. Tampoc no es detecta, en relació amb un ús eventual d'aquestes cavitats com a habitatge, l'existència d'estructures construïdes en les entrades —ni tampoc a l'interior, val a dir— com a tancaments, com sí que s'observa en ocupacions medievals més tardanes, tot i que en aquest punt cal dir que les intervencions a l'exterior immediat de les coves són més aviat puntuals i no tenim prou dades per ser taxatius sobre això. De fet, amb la informació de què disposem no es pot parlar ni tan sols d'una presència més o menys generalitzada de fogars que delatin l'ús continuat d'aquests espais com a habitatge, però aquí sens dubte pesen les condicions en què s'han efectuat les troballes.

Així mateix, allà on l'excavació d'aquests nivells s'ha pogut dur a terme amb cert deteniment, com succeeix en algun dels casos llenguadocians, com ara la Grotte Suspendue, de nom ben explícit, es posa en relleu que, atès el volum de materials i de residus, les ocupacions —en aquest cas concret esmentat, datada vers mitjan segle v— no semblen gaire dilatades en el temps i evidencien un caràcter més aviat temporal i de durada limitada, com també ha estat proposat per als casos de la cova 120 o de la cova de Guanta. Alhora, i amb poques excepcions, els lots de materials referenciats en les publicacions no acostumen a presentar atuells d'emmagatzematge i sí, més aviat, vasos i peces destinades al servei de taula, entre les quals identifiquem clarament les procedents del sud de la Gàl·lia o les seves imitacions.

Sense tractar-se estrictament d'objectes que puguin considerar-se de luxe, sorprèn la presència d'aquests atuells de servei, tot i que alguns exàmens detallats dels contextos permeten observar —a la cavitat M35 del Baix Pallars, per exemple— que s'acompanyen d'altres de ceràmica comuna de cuina que potser poden haver passat desapercibuts en un context de materials remenats. Sovint es tracta, a més, de grups de peces ceràmiques pràcticament senceres i en relatiu bon estat, un registre que no sembla fruit d'un ús i posterior rebuig d'aquests objectes. De fet, la presència, al costat d'aquesta vaixel·la, d'objec-

tes de vidre —ampolles, vasos, ungüentaris— i de metall —culleres, botons, cadenes, estris diversos—, així com puntualment de moneda de bronze —de vàlua limitada però, al capdavall, la que corria a l'època—, sembla indicar una reunió intencionada d'objectes d'un valor relatiu que podem atribuir a les possessions domèstiques d'una família propietària de rang mitjà del segle v. I no podem oblidar que el que avui trobem és el que, per les raons que siguin —trecadissa no recollida, descuit o impossibilitat de recuperació—, no va ser endut, el que no va ser llençat fora de la cova o el que, senzillament, s'ha conservat perquè estava fet amb materials perdurables.

És en aquest context que convé valorar també la presència d'alguns enterraments en coves o balmes que ofereixen datacions absolutes situades en els segles v-vi, com ara el del Roc del Migdia de Vilanova de Sau, ja esmentat, o el de l'andorrana balma de la Margineda (Folch i Gibert, 2017: 296-297). Es tracta de sepultures que inicialment havien estat atribuïdes a ocupacions prehistòriques però que finalment ha calgut reesituar atesos els resultats de les datacions esmentades. La seva presència en aquests indrets és un fet clarament inhabitual en un moment en què la gent s'enterra, si parlem dels entorns rurals, en cementiris vinculats, en aquest segle canviant, ja sigui a *villae* baix-imperials —de vegades dins o en l'entorn de petits mausoleus—, ja sigui a les explotacions que les succeeixen i en què, per altra banda, comencen a aparèixer de manera tímida les primeres esglésies funeràries (Gibert i Roig, en premsa; Roig, 2019). Pensem que aquest registre, estrany a l'època, ha de ser tingut en compte malgrat la prudència que demana l'ampli espectre cronològic de les datacions i els escassos exemples coneguts, atès que no és descartable que eventualment es pugui relacionar amb les troballes de materials que hem anat veient.

Materials de finals de l'imperi en poblats ibèrics o castells medievals

Un altre tipus de fenomen sobre el qual volem cridar l'atenció en aquest treball és la troballa de materials similars i genèricament coetanis als descrits fins aquí als cims d'alguns turons, uns entorns específics on habitualment també es localitzen restes d'ocupacions antigues, principalment d'època ibèrica, i on en alguns casos també es desenvoluparan en els segles futurs fortificacions d'època comtal. Es tracta en general de descobertes fortuïtes que coneixem sovint per referències antigues, mentre que quan la seva localització té lloc en el marc d'un projecte d'excavacions, són materials que es troben malauradament fora del seu context original, en nivells o estructures posteriors. Els conjunts són en bona part més reduïts i fragmentaris que en el cas de les coves que hem presentat en l'apartat anterior i es redueixen a petits grups de monedes o a fragments de vasos ceràmics o de vidre, trobats sovint, com dèiem, en posició secundària. No obstant això, són significativament coherents a apuntar vers una cronologia genèrica del segle v.

Una publicació recent (Gibert, 2020), que versa en part sobre aquesta qüestió i on es poden trobar les referències bibliogràfiques pertinents, ens estalvia d'exposar aquí el detall d'aquestes troballes, que ens acontentarem de resumir. Així, per a les comarques gironines destaquem els casos del puig de la Fonollera, a Torroella de Montgrí —àmfora

Keay XIX, TSAD Hayes 91, sigil·lada gèl·lica tardana, dues monedes de Valentinià (364-378)—, del castell de Begur —sigil·lada gèl·lica tardana i una llàntia d'època baix-imperial— i del castell de Torcafelló, a Maçanet de la Selva —quatre monedes de Constantí i Constan·ci II (330-364) i sigil·lada gèl·lica tardana.

Al Vallès, els casos se situen als contraforts de la serralada Prelitoral, on trobem el turó de Can Noguera, a la Garriga —tombes de lloses, sigil·lada gèl·lica tardana, TSAD, àmfora indeterminada—, el turó del Rull, a Bigues i Riells —TSAD Hayes 91—, o la Mola de Gallifa —tomba de lloses, fragments de *tegula*, moneda de Constantí—. Al Penedès, destaquem les troballes numismàtiques d'Olèrdola —monedes de Constan·ci Gal o Julià II, Magne Màxim, Constan·ci II (350-361), Teodosi (379-395) i Honori (395-423)— i del poblat ibèric del Pujol d'en Figueres, a Subirats —monedes de Crisp (317-326), Constantí (306-327) i Honori (395-423)—. En el mateix sector, al turó del castell de Castellví de Rosanes s'ha localitzat una tomba en caixa de *tegulae*, mentre que l'excavació del seu homònim de la Marca ha permès identificar-hi una fase de materials d'època romana que podria arribar fins als segles v-vi —ceràmica comuna i de cuina africana, *tegulae*, agulla de cinturó escutiforme.

Figura 5

Vista des del nord del conjunt monumental d'Olèrdola, on s'han localitzat monedes baix-imperials (Unitat Aèria Agents Rurals, 2016 invarque.cultura.gencat.cat, 23 de març de 2020).

Pel que fa a Osona, cal esmentar les troballes als cims on hi ha situats els castells de Besora —sigillada gàllica tardana i àmfora—⁹ i de Tona —ceràmica «baix-imperial» indeterminada, fragment de sarcòfag del segle v—, mentre que a la Cerdanya es coneix la presència de monedes tardanes al turó de Gallissà, a Bellver, i a Sant Feliu de Castellvell, a Llo —Constanci II (337-361)—. Encara al Pirineu, a la roca del Corb de Peramola s'ha localitzat sigillada gàllica tardana —o imitacions— i fragments de vidre que hom situa vers el segle v.

Al costat d'aquests indicis esparsos, la detecció d'ocupacions en alçada que es poden datar al segle v també s'ha fet a partir de projectes d'excavació, alguns d'ells de cert recorregut i en jaciments amb seqüències llargues en què els materials poden presentar-se barrejats. Així, l'establiment rossellonès que serà conegut com a *castrum* d'Ultrera en algunes referències del segle vii sembla iniciar-se a partir de mitjan o la segona meitat del segle v amb alguns àmbits senzills i guanya complexitat al llarg de tota l'època visigoda (Pactat, Constant i Schibille, 2021). De manera semblant, al Roc d'Enclar, a Andorra, hi ha una ocupació que s'inicia clarament al segle v —sigillada gàllica tardana, TSAD, àmfora africana, vidre— (Llovera, 1997), si bé la presència física d'un *castrum* coetani és discutida (Coll, 2021: 480-484). Als Altimiris, prop del congost de Mont-rebei i de la ja esmentada cova Colomera, els inicis de l'ocupació altmedieval es detecten a partir d'un moment avançat del segle v —sigillades hispàniques i gàl·liques tardanes (majoritàries) i àmfores de procedència diversa— (Alegria i Hidalgo, 2015). Aquí la construcció més antiga és un edifici de planta quadrangular —interpretat en les primeres publicacions com una possible torre— construït amb encofrat i paviment de morter, acompanyat d'alguns fons de cabana retallats a la roca.

En un paper anterior (2020) ja situàvem l'aparició d'aquests contextos en el marc de la reorganització del poblament que va tenir lloc a partir de l'ensulsiada imperial, a la vegada que enteníem aquest registre específic com un testimoni de l'aparició d'una primera generació de fortificacions medievals fruit d'aquest context històric concret i que no va tenir gaire recorregut. En tot cas, aquests establiments serien anteriors a les diverses fortificacions creades en el marc de la consolidació del *regnum* a partir de la segona meitat del segle vi i fins a la seva liquidació a inicis del viii. Aquí s'hi integrarien exemples ben coneguts, com el del Puig Rom (Roses), el *castellum* de Sant Julià de Ramis o l'Esquerda (les Masies de Roda), així com d'altres de menors dimensions o coneguts més parcialment, com el del Tossal del Moro (Castellserà) o el del Serrat dels Tres Hereus (Avià/Casserres). Tots ells presenten, alguns amb més evidència que d'altres, muralles i sistemes defensius, aixecats de bell nou o aprofitant i espoliant construccions prèvies d'època ibèrica, uns precedents que són presents en la majoria dels casos.

9. Val a dir que aquest castell és objecte d'una excavació des de fa anys, tot i que no s'hi han localitzat, de moment, estructures vinculades a aquests materials. Sí que s'hi han excavat algunes tombes associades a un petit edifici, datades per radiocarboni en els segles vii-ix (Busquets *et al.*, 2017).

En canvi, pel que fa als contextos del segle v com els que hem anat resseguint, més primerencs i habitualment sense referent estratigràfic, no es detecten construccions vinculades als materials d'aquest moment o, en qualsevol cas, no s'han pogut identificar perquè en la majoria dels casos no s'han dut a terme projectes d'excavació. Quan s'hi han realitzat, com és el cas del *castrum* d'Ultrera, les primeres estructures i àmbits documentats són inicialment precaris i no han de tenir forçosament una natura fortificada, encara que en els segles següents s'hi desenvolupin conjunts més complexos. Així doncs, podria ser que una atribució d'aquest registre tan feble a eventuais fortificacions no tingui una base prou sòlida o que sigui, com a mínim, matisable. Hi tornarem en un apartat posterior.

Els primers compassos d'un nou poblament

No ha estat fins al darrer quart del segle xx —des del canvi de millenni, si es vol— que hem començat a albirar les característiques reals del poblament rural generat a partir del final del sistema imperial d'explotació dels territoris. Un nou i gruixut bagatge informatiu, obtingut especialment des de l'arqueologia preventiva, així com de la revisió de dades antigues des d'una perspectiva renovada, ha permès uns primers assajos de sistematització i interpretació (Roig, 2011; Folch, Gibert i Martí, 2015). Així, a partir de l'esfondrament estatal i l'abandonament generalitzat de les explotacions baix-imperials, s'observa nítidament la reconfiguració absoluta del poblament rural, amb uns trets propis i reconeixibles que es mantindran de manera aparentment estable fins ben entrat el segle viii, quan es produeix un nou canvi de tendència clarament perceptible en termes arqueològics.

En general, es tracta d'assentaments aparentment oberts que sorgeixen, alguns dels més precoços, prop d'antigues *villae*, a vegades parcialment per sobre o fins i tot tallant els nivells d'abandonament d'aquestes. Hem tingut ocasió de comprovar-ho en l'apartat anterior, dedicat al final de les explotacions baix-imperials, en què han estat múltiples les referències a sitges, tombes o àmbits de construcció precària que hom ha pogut detectar i identificar durant l'excavació dels nivells superiors d'aquests jaciments, d'un extrem a l'altre del territori català. En un sector ben estudiat com és l'entorn barceloní (Roig, 2011, amb bibliografia), aquesta ocupació en major o menor grau dels solars antics es comprova, per exemple, als jaciments de la plaça Major (Castellar del Vallès), l'Aiguacuit (Terrassa) o Can Cabassa (Sant Cugat del Vallès). D'altres, però, s'originen paral·lelament en indrets sense cap precedent immediat conegut, com és el cas de Can Gambús (Sabadell), els Mallols (Cerdanyola del Vallès) o la Solana (Cubelles).

Figura 6
Jaciment de la plaça Major de Castellar del Vallès. Vista de la cabana E30 (segle VI) amb els forats de pal de les parets perimetrals i els encaixos interiors de mobiliari domèstic de fusta, així com la llar de foc frontal

(Font: Roig i Coll, 2010).¹⁰

En tots ells, les estructures d'habitació reconegudes corresponen habitualment a fons de cabana retallats en el subsol, que acostumen a presentar-se en un nombre variable, tot i que no gaire elevat. Els acompanyen tot d'estructures i d'espais vinculats a la transformació i l'emmagatzematge de productes agrícoles, com ara premses de biga amb dipòsits associats o sitjars que puntualment poden ser força extensos, de prop d'un centenar o més d'estructures, o fins i tot poden sobrepassar els dos-cents dipòsits, com succeeix a Can Gambús. També destaca la presència, igualment recurrent, de forns de cúpula, habitualment oberts en els laterals de grans retalls subterranis.

La majoria dels jaciments esmentats es troben en les àrees de relleus suaus del litoral i el prelitoral, zones en què la secular activitat agrícola ha provocat un grau d'erosió elevat, de manera que, justament, en bona part dels casos les úniques estructures que ens

10. Agraïm l'amabilitat de Jordi Roig en cedir-nos la imatge per a la present publicació.

han pervingut són les que originàriament eren totalment o parcialment subterrànies, com ara els fons de cabana, els dipòsits, les sitges o els retalls amb forns, i han desaparegut tots els nivells de circulació exterior i qualsevol altra construcció sense o amb poca fonamentació. En zones de relleu més accidentat, habitualment cap a l'interior, es comprova que aquests establiments poden incloure espais domèstics construïts amb pedra i terra i fins i tot murs de tanca, de manera que, si més no en alguns casos, la seva aparença devia ser menys oberta del que hom pot pensar. En són mostra exemples com el de Vilaclara de Castellfollit del Boix o d'altres d'excavació més recent, com els de Monistrol de Gaià o Vilauba, a Camós, explotacions que també acostumen a posseir premses de biga, dipòsits, forns de cúpula i sitges (Enrich, Enrich i Pedraza, 1995; Gibert, 2018: 39-42; Castanyer *et al.*, 2015).

Sense presència d'església en la immensa majoria de casos coneguts (Gibert i Roig, en premsa), la gestió de la mort se solucionava amb petites necròpolis situades al voltant dels assentaments, amb tombes senzilles que es presenten sota la forma, les més antigues, de caixes de *tegulae* a doble vessant o, en moments més avançats, de caixes de lloses, de simples fosses amb coberta de lloses o, si el subsol ho permet, en fosses picades a la roca. És en aquest punt on cal destacar l'existència de desigualtats dins dels grups que habitaven aquests assentaments, com demostra la presència reiterada d'esquelets abocats de qualsevol manera i juntament amb deixalles de tot tipus en els rebliments de sitges o en altres retalls no adaptats per a la funció funerària. Aquest tractament de les restes d'alguns individus, paral·lelament a l'ús de les necròpolis considerades ordinàries, s'ha posat en relació amb la presència de població esclava que devia conviure amb les famílies encarregades de la gestió de les explotacions (Roig i Coll, 2011a). De tota manera, les diverses datacions absolutes practicades situen el fenomen en un moment avançat de l'evolució d'aquests assentaments —segles VII-VIII— i, per tant, no cal que aquí ens hi estenguem.

Fins aquí hem descrit els trets fonamentals d'aquest nou esquema de poblament rural, que responen en gran manera a la seva fase de consolidació a partir de mitjan segle VI. Resulta més difícil, però, obtenir el detall dels primers moments d'aparició d'aquests nous assentaments i la seva evolució inicial en les dècades a cavall dels segles V i VI. Al Vallès, l'anàlisi acurada dels materials ceràmics en context estratigràfic d'alguns d'aquests establiments (Roig i Coll, 2011b) permet proposar una primera fase que s'iniciaria en el darrer quart del segle V, de manera aparentment consecutiva a l'abandonament de les explotacions baix-imperials. En aquest primer moment es detecta encara la presència, si bé en una proporció molt disminuïda, d'algunes importacions africanes i sud-gàl·liques, amb un conjunt de formes que, especialment pel que fa a les primeres, ja difereix del que hom observava en els nivells finals de les *villae* (Coll i Roig, 2011). Les sigil·lades gàl·liques i les seves imitacions, en canvi, presenten una major coincidència en ambdós horitzons, si més no pel que fa a determinades formes. La vaixel·la de vidre també mostra una clara evolució entre uns i altres contextos, en el lapse cronològic que porta del segle V al VI. Així, el repertori de les noves explotacions d'època visigoda presenta una clara reducció de formes —fonamentalment, escudelles i copes— respecte dels contextos finals de les *villae*, on han desaparegut gots, gerres i ampolles d'aquest material (Coll, 2021). El panorama és, però,

complex i, com succeeix a Puigserol, a Castellví de la Marca, podem trobar nous assentaments rurals que encara presentin un cert registre vitri que pot anar-se'n a cronologies del segle v —gots Isings 96 o gerres Isings 120/121—, encara que sigui en nivells amb predomini de formes del segle següent.¹¹

Figura 7

Retalls i sitges del segle vi del jaciment de Puigserol, a Castellví de la Marca

Foto: Jordi Gibert.

En ambients interiors o de muntanya mitjana, la presència de materials d'importació és encara més exigua en els contextos més primerencs del nou poblament altmedieval. És el cas de l'Aubert, a la Vall d'en Bas, una petita granja familiar que presenta una fase inicial de construcció i conservació molt precàries, amb un petit àmbit i algunes sitges associades, envoltats en part per una tanca de fusta (Folch, Gibert i Martí, 2019). La fundació de l'establiment és difícil d'establir, especialment per la manca de precisió que presenten les datacions radiocarbòniques d'aquest període, que, com ja hem apuntat, abracen pràcticament tot l'arc dels segles v-vi. Pel que fa als materials arqueològics, un únic fragment de sigillada *lucente* —probablement de la forma Lamboglia 1/3— associat al clos de fusta i un fragment d'un got de vidre de la forma Isings 96 (Coll, 2021: 73-74) en una sitja amb una datació sobre fauna dels anys 420-600 (al 95%), ambdós d'aspecte rodat, constitueixen els

11. Agraïm a Joan-Manuel Coll l'estudi desinteressat del vidre d'aquest jaciment excavat recentment per nosaltres, amb resultats encara inèdits.

únics indicis que poden portar l'origen de l'assentament al segle v, en tot cas vers les seves dècades finals. De manera semblant, l'establiment d'època visigoda de Monistrol de Gaià, al Bages, encara en curs d'excavació (Gibert, 2018: 39-42), ha proporcionat datacions absolutes similars en els seus nivells més antics (410-580 al 95%), les quals tampoc no permeten afinar en cap cas la seva cronologia inicial. Aquí, una vora de ceràmica de cuina africana —forma Hayes 23B/Lamboglia 10A— és l'únic indicador cronològic pel que fa a la ceràmica importada que, si es tingués en compte malgrat la seva solitud i eventual residu- alitat, ens podria portar al segle v. Per contra, de moment els vidres apareguts corresponen a formes típiques dels segles vi-vii com són les escudelles Foy 21 i les copes Foy 23.

Sembla, per tant, que si més no una part de les explotacions rurals que coneixem per a l'època visigoda es podrien haver originat en algun moment de la segona meitat del segle v, potser més aviat en les seves últimes dècades. Cal reconèixer, com hem pogut comprovar, que les proves respecte a aquesta qüestió no són gaire sòlides i que en els propers temps caldrà un esforç per poder afinar la cronologia fundacional d'aquests establiments i la seqüència poblacional que porta de les *villae* baix-imperials a aquesta nova xarxa d'assentaments. Sembla, en qualsevol cas, que als segles v i vi aquestes fases inicials presentaven estructures força precàries i que al llarg dels dos segles següents es va avançar vers unes construccions de major complexitat i solidesa, en un cert procés de «petrificació» de l'arquitectura, amb l'aixecament d'àmbits a partir de murs de blocs lligats habitualment amb fang, si més no els sòcols. En són un exemple els casos esmentats de Vilauba, on alguns fons de cabana precedeixen les cases i els tancats de pedra, o de l'Aubert, on, vers la segona meitat del segle vii, una nova casa amb murs de pedra i una tanca del mateix material substitueixen aquell primer àmbit precari i el clos inicial fet amb pals.

El part traumàtic del poblament altmedieval (o el que mostra l'arqueologia)

Tradicionalment, els ritmes i les formes de la transició de l'antiguitat a l'edat mitjana han constituït qüestions espinoses sobre les quals s'ha generat una gran diversitat d'opinions. Com és normal, les conclusions a què s'arriba depenen de la perspectiva de l'investigador en qüestió, la qual, al seu torn, resulta normalment de l'especificitat de la seva formació original, ja sigui en el món antic, ja sigui en el medieval. Nogensmenys, les disparitats en les concepcions relatives a aquest moment històric crucial tenen molt més a veure amb els estris analítics i els marcs teòrics, de tal manera que d'aquests pot dependre fins i tot la durada del procés històric, que donarà peu a una transició més curta o més llarga segons l'òptica que s'hi apliqui. Des de la història cultural, per exemple, normalment s'han destacat les continuïtats, que, òbviament, existiren, i és que la ideologia dominant, expressada en la imposició definitiva del cristianisme a tots nivells, traspasà enfortida el llinard del segle v. En l'esfera material, però, hem vist que les transformacions van ser pregonas i el paisatge rural que algú va veure durant, per exemple, els anys trenta o quaranta del segle v, havia canviat de manera ben perceptible als ulls dels nets d'aquell algú a finals de la cen-

túria, només un parell de generacions després. O, dit d'una altra manera, el món rural de l'any 500 era molt diferent del de l'any 400 —o àdhuc 450, si parlem de la Tarraconesa mediterrània— pel que fa a les característiques dels assentaments, dels sistemes d'explotació del territori i, clarament també, de les relacions socioeconòmiques que tenien lloc sobre aquest teló de fons.

En les pàgines precedents hem centrat l'atenció en tres fenòmens arqueològics principals que es poden atribuir cronològicament al segle v però que, des d'una perspectiva històrica, han de respondre a un seguit de transformacions de gran transcendència que van trasbalsar, i fins i tot capgirar absolutament, el món rural de tradició antiga, que va trobar el seu final en aquest context. Definits aquests fenòmens, que es deriven del registre material i que, per tant, són de natura empírica, la seva interpretació en termes històrics és una tasca més difícil d'escometre. Hi ha, en primer lloc i com s'observa de seguida, un problema de precisió cronològica i, per tant, de concreció pel que fa a la seva natura coetània o diacrònica. És evident que un segle és un segment temporal massa extens per valorar la coincidència de fenòmens arqueològics, i més tenint en compte els espectres cronològics tant dels contextos materials com dels calibratges de les datacions radiocarbòniques.

No obstant això, hi ha una apreciació genèrica que mereix ser destacada: la relativa preponderància de peces de sigillada gàllica tardana (d'allò que abans se'n deia *Dérivées des sigillées paléochrétiennes* —DSP— o ceràmica estampada paleocristiana). Apareguda en terres avui catalanes a partir de finals del segle iv però sobretot ja entrat el segle v, la seva presència és molt notòria en els contextos d'abandonament de les *villae*, en general a partir de mitjan segle v. De fet, al Vallès s'ha observat que, en aquest lapse concret i en aquests contextos específics, les importacions de sigillades d'aquest tipus i les seves imitacions semblen superar percentualment les vaixelles fines nord-africanes (Coll i Roig, 2011: 169-170). No és aquest el lloc per valorar de manera detallada les raons d'aquest fet, que no es deuen poder aïllar de la conquesta vàndala de Cartago i el seu territori l'any 439, però, en qualsevol cas, aquest predomini relatiu dels materials sud-gàllics per sobre dels nord-africanos podria indicar un moment o segment temporal prou concret i situable més o menys vers mitjan segle v i les dècades immediatament següents. I és aquí quan convé recordar que aquesta preponderància és clarament observable en els registres de les coves i, encara que potser de manera no tan explícita, també en els de les ocupacions en alçada.

Amb les dades a la mà, ¿podem pensar llavors que és lícit atribuir una certa coincidència o, si més no, una relativa proximitat temporal als fenòmens descrits? La resposta ha de tenir per força encara un caire dubitatiu. Certament, la majoria de contextos, vistos en conjunt, apunten vers la segona meitat del segle v com a segment cronològic més probable, tenint en compte que hi acostumen a ser absents algunes de les formes típiques de finals de segle o d'inicis del segle vi, ja presents, ni que sigui puntualment, en els nivells i les estructures més antics de les explotacions rurals que succeeixen les *villae* (Coll i Roig, 2011: 170). De fet, el plat de sigillada africana Hayes 61 i el morter Hayes 91, que són algunes de les formes més habituals en les *villae* del segle v (Coll i Roig, 2011: 170), són

també algunes de les poques formes d'aquest tipus de ceràmica reconegudes en coves i alçades. No obstant això, cal de moment ser prudents i considerar la possibilitat, com anovàvem més amunt, que alguns conjunts s'hagin constituït amb antelació a mitjan segle v, encara que no sigui gaire temps abans.

Suposant que tots aquests contextos —o, si més no, bona part; pensem en el cas potser precoç de Ponent— s'hagin pogut formar, per exemple, entre la cinquantena d'anys que van entre el 440 i el 490, com sembla plausible, i tenint en compte el caràcter generalitzat del fenomen d'abandonament de les *villae*, pot semblar una obvietat lligar aquest registre al devenir fatídic de l'estat romà —i de l'Estat en general— a la Tarraconesa, amb l'any 476 com a horitzó final, encara que llavors ja fes temps que estava en marxa la reacció en cadena que portaria a la demolició definitiva de l'edifici sociopolític imperial. En aquest sentit, no deixa de ser simptomàtic que a la Meseta hispànica la fi de les *villae* baix-imperials, i aquí pràcticament també la de les ciutats, tingués lloc unes dècades abans, a principis de segle i simultàniament als últims enfrontaments entre exèrcits imperials i exèrcits d'usurpadors i a l'entrada i l'establiment de sueus, vàndals i alans (Chavarría, 2008; Tejerizo, 2017: 91-99). De fet, és en aquest context de la primera meitat del segle v que s'identifiquen, en aquest sector, algunes ocultacions de caràcter domèstic, amb dipòsits d'objectes de vaixel·la ceràmica —principalment sigillades hispàniques tardanes—, de vidre o de bronze, així com d'estris metàl·lics diversos o d'alguna moneda baix-imperial de bronze (Vigil-Escalera, 2015b). Amb bons exemples localitzats als jaciments de l'entorn madrileny del Camino de Santa Juana (Cubas de la Sagra) o del Rasillo (Barajas), aquestes ocultacions es practicaren en forats o fosses que probablement contenien també altres objectes que no s'han conservat —roba o documents, per exemple— i, en conjunt, han estat atribuïdes a l'acció de personatges mitjanament benestants.

Certament, es podria plantejar un origen i un context similars per als materials que hom ha localitzat en coves i abrics a Catalunya, tot i que aquí sembla clar, atès el caràcter dels objectes i el seu estat fragmentari, que, en general, no estem davant de la troballa «completa» dels dipòsits, sinó més aviat davant de les restes que van romandre en el lloc un cop aquests van ser recuperats i, encara, tenint en compte les eventualitats patides per aquests conjunts —o restes de conjunts— al llarg dels segles fins a arribar als nostres dies. En favor d'aquesta possibilitat hi ha el caràcter poc estable i de presumible curta durada que tenen aquestes ocupacions en cova, de les quals poques vegades coneixem cap estructura —fogars, murs de tanca o condicionaments interiors—, però, evidentment, també el context històric que es pot associar a la seva cronologia, com succeeix en la interpretació proposada pel que fa a la troballa en coves cantàbriques o navarreses de tresors enterrats de monedes amb encunyacions límit de finals del segle iv o d'inicis del v (Fanjul *et al.*, 2021; Utrilla, 1982). En aquests casos, les ocultacions de desenes, si no centenars, de monedes de bronze en forats excavats al terra de les coves ens podrien estar indicant, encara que només pugui ser una especulació, el punt de partida d'alguna de les troballes de poques monedes similars en coves catalanes. En aquest sentit, per tant, el que trobem avui a les coves —algunes peces ceràmiques i de vidre de vaixel·la de taula, alguns estris metàl·lics de valor relatiu, unes poques monedes de bronze— és el poc que quedaria, després

de les moltes recuperacions (pèrdues involuntàries, trencadissa, etc.), de l'ocultació temporal de béns domèstics procedents de propietats rurals en el marc d'algun dels pics crítics d'inestabilitat i de violència eventual envers aquest segment de persones i d'establiments que van tenir lloc pels volts de la segona meitat del segle v.

No obstant això, la presència en alguns casos de ceràmica comuna de cuina o de restes de fogars ens pot fer pensar en ocupacions que anirien més enllà del simple amagatall d'objectes i en una possible necessitat de posar fora de perill un bé encara més preuat: la pròpia vida. De fet, el fenomen de l'amagament per part de membres de grups socials específics en el decurs d'episodis de potencial violència contra ells és universal i, salvant totes les distàncies que calguin, en tenim un exemple diàfan i ben proper en la guerra del 1936. Llavors, especialment en els primers compassos del conflicte i en l'aixecament revolucionari consegüent, molta gent va decidir fer-se fonedissa davant el perill palpable de ser represaliada o executada. D'aquesta manera, i sobretot en entorns rurals, molts individus de dretes i catòlics, clergues i propietaris, als quals després es van sumar grups importants de joves que escapaven de les crides a files, es van ocultar en masies o, quan existia perill de descobriment, en balmes i coves remotes, algunes d'elles de difícil accés. Quan havien de romandre en aquests indrets, eren assistits per habitants de les masies properes, que els alimentaven i rentaven la roba (Miralles i Guixé, 2007; Sala i Sala, 2012). Costa poc, en aquest sentit, imaginar una situació similar en alguns moments de la segona meitat del segle v, amb grups de persones amagades en coves dels entorns muntanyosos, més a prop o més lluny de les *villae* del pla en procés de desafecció, des d'on se'ls farien arribar productes de necessitat i aliments, llavors probablement en les safates i escudelles de sigillada sud-gàllica o nord-africana que avui trobem fragmentades en aquests indrets. De tota manera, però, cal situar el fenomen dins d'unes dimensions acotades i raonables, atès que, si mai la classe propietària tardoromana, almenys els seus membres més rics i poderosos, van haver d'amagar persones i béns, ho devien fer rere les muralles de les ciutats, on de fet ja residien habitualment. En qualsevol cas, la presència de gent armada —soldats, bàrbars, bagaudes, *latrones*— que es movia pel territori és una realitat que les fonts escrites consignen amb claredat (Arce, 2005: 151-187).

Pel que fa a les ocupacions detectades en alçada i sobre les ruïnes d'antics assentaments ibèrics, si bé presenten genèricament una similitud amb els materials ceràmics, vitris i numismàtics dels contextos anteriors, la seva interpretació esdevé més complicada, llastada com està per un registre limitat, fragmentari i, en gairebé tots els casos, descontextualitzat. *A priori*, no semblaria gaire raonable atribuir-les, com hem plantejat per al cas de les coves, a ocultacions de coses, atès que, al contrari d'aquelles, es tracta d'indrets que no reuneixen unes condicions de dissimulació o protecció destacades, més enllà de les construccions eventuais que hom podia aixecar a partir dels materials antics que tenia a l'abast.

Davant d'això, una explicació congruent amb el context històric i arqueològic que estem descrivint podria tenir a veure amb l'emergència, en el mateix marc crític, concret i específic que també es trobaria a l'origen de les ocupacions en cova, d'uns precoços esta-

bliments en alçada de durada molt curta i de caràcter mínimament fortificat tot aprofitant els materials presents en aquests llocs. Seria en aquest panorama d'esfondrament estatal, de recomposició dels poders i de violència explícita o latent que, des d'instàncies desconegudes però que caldria vincular als grups dominants de cada sector o territori, es procediria a crear una sèrie d'establiments fortificats, com ha estat detectat al centre i en altres sectors de la península Ibèrica, on també s'observa paral·lelament un cert fenomen de militarització de les elits (Vigil-Escalera, 2015a; Tejerizo, 2017). En aquest sector de la Meseta, però, aquestes fortificacions, considerades com castells de «primera generació» i creades des d'inicis del segle v, arriben a consolidar-se i a funcionar durant un període de pràcticament un segle, fins a la seva extinció genèrica a inicis del segle vi, en el marc de la consolidació del regne visigot de Toledo. Aquí, de fet, se'ls arriba a atribuir una funció de concentració poblacional prèvia a la implantació de la xarxa d'explotacions rurals d'època visigoda.

Malgrat l'escassetat de dades, els casos coneguts arqueològicament a la Tarraconesa mediterrània presentarien, *a priori*, una cronologia més tardana, ja de ben entrat el segle v o de la segona meitat. En seria una excepció, per la seva precocitat relativa, el cas del jaciment de Sant Josep, a la Vall d'Uixó (la Plana Baixa), on, per sobre del poblat ibèric, es va recuperar un lot prou extraordinari de materials, tant ceràmics i amfòrics com numismàtics —54 monedes encunyades entre els anys 378 i 395—, vitris i metàl·lics. Aquests materials no deixen cap dubte pel que fa a una ocupació del lloc durant la primera meitat del segle v que, significativament, no va deixar estructures detectables, probablement per una durada més aviat curta (Arasa i Rosas, 1994). Cal destacar la presència d'un ganivet i una funda del tipus Simancas, així com d'altres objectes metàl·lics que atorguen a l'ocupació un cert caràcter militar que podria tenir a veure amb la seva proximitat als límits meridionals de la província, un context que també explicaria la datació reculada respecte del mostrari que hem compilat pel que fa a l'àrea avui catalana. Cal dir, en aquest punt, que a les comarques septentrionals del País Valencià abunden les troballes de materials coetanis en indrets situats en alçada (Arasa, 1996-1997).

En l'altre extrem, cal atribuir una condició particular a les fortificacions de Les Cluses, construïdes vers la primera meitat del segle v a banda i banda de la *Via Domitia* al seu pas pel Pirineu (Castellví, 1995), una obra extraordinària de caràcter clarament públic i militar ateses l'entitat constructiva i la ubicació específica. Menys clares o, en tot cas, molt més modestes són les estructures de fortificació d'altres enclavaments en alçada situats en passos pirinencs i originats en el segle v, en alguns casos clarament vers la seva segona meitat, com són els d'Ultrera o del Roc d'Enclar. De fet, les fases inicials d'aquests darrers exemples, juntament amb els altres indicis que hem recollit en l'apartat corresponent, podrien correspondre, com apuntàvem, a enclavaments fortificats precàriament, tot aprofitant les ruïnes antigues o els mateixos desnivells naturals. La manca de treballs en la majoria de casos no permet documentar si es van aixecar nous murs de tanca o si simplement es van aprofitar els existents, que, en alguns casos, com a Olèrdola, amb la seva gran muralla d'època republicana, no devien requerir grans treballs o inversions. En altres casos, ocupacions posteriors d'embaum han fet desaparèixer, com s'observa en el cas excavat

del castell de Castellví de la Marca, tots els elements estructurals anteriors, de manera que només ens han arribat conjunts de materials conservats en retalls i estructures negatives o bé integrats en contextos posteriors.

Tot valorant tant els jaciments intervinguts com les troballes en superfície, aquesta migradesa del registre ha de trobar una explicació, al nostre entendre, en la pròpia precarietat original d'aquestes ocupacions, que, a més, devien tenir una vida realment limitada, característiques que en dificultarien el reconeixement arqueològic. El relativament curt espai de temps entre la crisi imperial generalitzada i el domini visigot de la Tarraconesa, que es va iniciar ja a finals del segle v, anys abans de la batalla de Vouillé (Arce, 2005: 134-149), no deixen gaire marge temporal per a l'existència d'aquestes possibles fortificacions, que en altres llocs, com hem vist, disposarien d'un desenvolupament més perllongat. Aquí, la vida incipient d'aquests establiments sembla respondre a un moment curt i pràcticament puntual, en un procés avortat ben aviat per la consolidació del poder visigot i, cal tenir-ho en compte, pel paper d'unes ciutats que, al contrari del que succeeix al centre peninsular, a la Tarraconesa litoral mantindrien una fortalesa relativa en aquest període transicional.

En conclusió, i més enllà del que es pugui interpretar a partir de les fonts escrites, la desaparició de les *villae* —com a sistema genèric i com a elements físics concrets— és, sens dubte ni discussió, un dels fenòmens més nítids i visibles que l'arqueologia detecta en relació amb la fi del món antic i que situa en unes coordenades temporals prou acotades. L'ocupació de coves en seria més aviat una derivada, un fenomen de segon ordre, si es vol, més simptomàtic que essencial, però que, si seguim la interpretació proposada aquí, seria també significatiu d'un mateix i específic context històric. Les ocupacions en alçada, difícils de descriure i d'interpretar, s'haurien de situar en un moment una mica més avançat del procés de transformació del món rural que segueix i, de fet, acompanya la desfeta imperial. Emprat tantes vegades, no serem els primers a aplicar el conegut aforisme gramscià a aquestes circumstàncies (Tejerizo, 2017: 75-76), però se'ns fa evident que els «monstres» que apareixen mentre el món antic es mor —les *villae* baix-imperials— i un de nou no acaba de néixer —les primeres explotacions rurals altmedievales—, poden prendre, com hem vist fins aquí, formes diverses, susceptibles, però, de ser reconegudes arqueològicament.

Ja hem apuntat que l'enllaç entre aquestes realitats i l'aparició del nou poblament rural d'època visigoda, que no podem donar per consolidat fins ben entrat el segle vi, és encara molt difícil de reconèixer i de descriure arqueològicament. Si en algunes zones de la Meseta les fortificacions podrien haver constituït una mena de baula entre una cosa i l'altra (Tejerizo, 2017), a la Tarraconesa, si més no en la seva part oriental, no sembla que hi hagi hagut gaire temps per al seu desenvolupament, almenys per permetre que es puguin constituir en eixos o nuclis de poblament rellevants. Aquí, el buit generat amb la caiguda de l'estat imperial no va durar més de dues o tres dècades i, en l'àmbit polític, es va acabar, com a molt tard, amb la submissió dels darrers aixecaments romanistes per part dels visigots i la definitiva basculació d'aquests cap a Hispània a inicis del segle vi (Arce, 2005: 167-172).

Pel que fa a l'àmbit de les transformacions socials, de ben segur que la caiguda de l'Estat devia generar una situació en què els grups de treballadors de les hisendes baix-imperials van quedar, de manera prou sobtada —una generació?—, deslligats dels llaços que els subjectaven a les antigues explotacions (Vigil-Escalera, 2015a). El marge d'acció i la capacitat d'autonomia de què aquesta població va disposar en aquests anys és possible que fossin, en alguns llocs, prou amplis, però el temps va ser, per contra, molt curt. Ja des d'inicis del segle VI, és nítidament perceptible una xarxa densa d'explotacions rurals, uns assentaments que, en general i per a les zones més properes a les ciutats antigues i als centres territorials de segon ordre, ja semblen plenament controlats per les jerarquies vinculades a l'Església i al govern del *regnum* (Gibert, 2018: 89-107).

Des de l'òptica de les classes dominants romanes, aquest va ser, evidentment, un període de trasbalsos importants, en què van tenir lloc fins i tot episodis d'eliminació física d'alguns dels seus membres (Canal *et al.*, 2007), per bé que és probable que la manca de perspectiva els impedís de saber en un primer moment que l'imperi aquesta vegada no es restauraria. Poc temps abans, als seus ulls res no indicava, vistes les inversions que rebien algunes *villae* durant la primera meitat del segle V, que el seu món estava a punt de capgirar-se definitivament, tot i que se'n lamentaren amargament quan se'n adonaren, com feren per escrit Salvià de Marsella o Hidaci de Chaves.

Malgrat els planys d'aquests autors, algunes òptiques fonamentades exclusivament en els textos que ens han llegat les elits socials i religioses de l'època han generat narracions historiogràfiques de to continuista, adaptades en certa manera a necessitats presentistes de conciliar les arrels grecoromanes i germàniques —bàrbares— d'Europa. La realitat material, però, és clara i permet matisar —o directament contradir— aquests postulats des de la constatació d'un trencament profund i relativament ràpid que fa desaparèixer les bases materials del món antic, representades per un sistema d'explotació del món rural que afectava directament la manera de viure i produir de la immensa majoria de la població. Aquesta realitat, però, pot, intencionadament o no, passar desapercibuda si la perspectiva de qui observa parteix únicament de la història cultural i religiosa, àmbit en què justament va néixer i consolidar-se ja fa dècades la noció d'«antiguitat tardana» (Tejerizo, 2022). Si, en canvi, el punt de partida és arqueològic i el marc teòric es fonamenta en l'esfera socioeconòmica, no hi ha dubte que el segle V va marcar un punt de no retorn cap a una nova realitat: la de l'alta edat mitjana.

Bibliografia

- AGUSTÍ, B.; ALCALDE, G.; BURJACHS, F.; BUXÓ, R.; JUAN-MUNS, N.; OLLER, J.; ROS, M. T.; RUEDA, J. M.; TOLEDO, A. (1987). *Dinàmica de la utilització de la Cova 120 per l'home en els darrers 6000 anys*. Girona: Generalitat de Catalunya, Diputació de Girona.
- ALCALDE, G.; MOLIST, M.; TOLEDO, A. (1994). *Procés d'ocupació de la Bauma del Serrat del Pont (la Garrotxa) a partir del 1450 aC*. Olot: Museu Comarcal de la Garrotxa (Publicacions Eventuals d'Arqueologia de la Garrotxa, 1).

- ALCUBIERRE, D.; ARDIACA, J.; ARTIGUES, P. Ll.; RIGO, A. (2021). «La villa del Pont del Treball Digne entre els segles iv i vi. Un indicador dels canvis socioeconòmics a *Barcino* entre el baix imperi i la tardoantiguitat», *Quarbis*, 15, 104-127.
- ALEGRÍA, W.; HIDALGO, I. (2015). «Els materials ceràmics dels Altimiris i Sant Martí de les Tombetes, dos jaciments tardoantics i altmedievals al Prepirineu de Lleida». Dins *V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, 2014*. Barcelona: p. 1041-1056.
- ARASA, F. (1996-1997). «Les comarques septentrionals del litoral valencià entre els segles iv i vi», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 37, 1145-1160.
- ARASA, F.; ROSAS, M. (1994). «Les ceràmiques fines tardoromanes del jaciment de Sant Josep (la Vall d'Uixó, Castelló)». Dins *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*. Barcelona, p. 445-450.
- ARCE, J. (2005). *Bárbaros y romanos en Hispania (400-507 AD)*. Madrid: Marcial Pons Historia.
- AROLA, R.; BEA, D. (2002). «La villa romana de l'Hort del Pelat (Riudoms, Baix Camp)», *Butlletí Arqueològic*, 24, 75-95.
- BACARIA, A. (1991). «Ceràmiques paleocristianes (Dérivées-des-sigillées-paléochrétiennes) del Penedès», *Miscel·lània Penedesenca*, 15, 215-232.
- BACARIA, A. (1992). «Ceràmiques paleocristianes (DSP) del Museu de Palau de Plegamans (Vallès Occidental)», *Arraona*, 10, 79-84.
- BELMONTE, C.; MIQUEL, J.; MORET, L. (2006). «La villa romana de Sant Pelegrí (Biosca, Segarra). Una explotació agrícola a l'ager Iessonensis», *Tribuna d'Arqueologia 2004-2005*, 179-202.
- BONIFAY, M. (2004). *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique (BAR International Series)*.
- BOSCH, F.; DÍAZ, M.; MACIAS, J. M. (2009). «La villa romana de la Burguera (Salou, Ager *Tarraconensis*): avanç preliminar». Dins V. REVILLA, J. R. GONZÁLEZ i M. PREVOSTI (eds.), *Actes del simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense*. Vol. II. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya, p. 155-163.
- BUSQUETS, F.; FÀBREGAS, M.; CORTS, A.; CAPDEVILA, N. (2017). «El conjunt monumental del castell de Besora: primeres aproximacions a un assentament amb més de dos mil anys d'història», *Ausa*, 179, 107-126.
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. (2007). «La crisi de les *villae* i de la noblesa de la *Tarraconensis* en el canvi del segle v al vi. Fonts textuais i evidències arqueològiques», *Empúries*, 55, 185-198.
- CASAS, J. (1986). «Excavacions a la villa romana de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà)», *Estudis del Baix Empordà*, 5, 15-78.
- CASAS, J.; CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J.; NOLLA, J. M. (1993). «La villa romana de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós, l'Alt Empordà)», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 26, 342-372.
- CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J.; COLOMINAS, L.; ANTOLÍN, F. (2015). «Després de les *villae*. La transformació del camp al nord-est català en els segles vi i vii a partir de l'exemple de Vilauba/*Villa Alba* (Pla de l'Estany)», *Estudis d'Història Agrària*, 27, 43-65.

- CASTELLVÍ, G. (1995). «Clausuræ (les Cluses, P.-O.): forteresses-frontière du Bas Empire Romain». Dins *Frontières terrestres, frontières célestes dans l'Antiquité*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan [en línia].
- CHAVARRÍA, A. (2006). «Aristocracias tardoantiguas y cristianización del territorio (siglos IV-V): ¿otro mito historiográfico?», *Rivista di Archeologia Cristiana*, 82, 201-230.
- CHAVARRÍA, A. (2007). *El final de las villae en Hispania (siglos IV-VII dC)*. Turnhout: Brepols.
- CHAVARRÍA, A. (2008). «Villas tardoantiguas en el valle del Duero». Dins S. CASTELLANOS i I. MARTÍN (eds.), *De Roma a los bárbaros: Poder central y horizontes locales en la cuenca del Duero*. Lleó: Universidad de León, p. 93-122.
- COLL, J. M. (2021). *El vidre de l'antiguitat tardana a Catalunya i Andorra. Contextos i tipologia del vidre a la Tarraconense Oriental entre el baix imperi romà i l'antiguitat tardana (segles IV-VIII)*. (Tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona).
- COLL, J. M.; ROIG, J. (2011). «La fi de les vil·les romanes baix-imperials a la Depressió Prelitoral (segles IV-V): contextos estratigràfics i registre material per datar-los». Dins *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, Tarragona, 2010*, p. 161-172.
- COLL, J. M.; ROIG, J.; MOLINA, J. A. (1994). «El Fondal de Valldellós (Mediona, Alt Penedès): un nucli eremític-cultural en cova del segle V», *Miscel·lània Penedesenca*, xx, 170-183.
- CUBO, A.; MORERA, J. (2021). *Memòria de les intervencions arqueològiques al jaciment dels Castellets (la Canonja, Tarragonès)*. Gener 2018-abril 2019 (Memòria inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya).
- CUBO, A.; MORERA, J.; PIZA, T. [en premsa]. «El jaciment de Vilardida: de l'hàbitat de l'ibèric final a l'assentament tardoàntic. Primeres valoracions dels darrers treballs arqueològics», *Tribuna d'Arqueologia 2019-2020*.
- DAURA, J.; SANZ, M. (2012-2013). *Memòria de l'excavació arqueològica a la Cova del Gegant (Sitges, Garraf)*. Campanya 6/2012. Campanya 7/2013 (Memòria inèdita).
- DAURA, A.; PARDO, D. (1991). «Restes romanes baix-imperials a la conca mitjana-alta del riu Llobregat (noves dades per a un panorama poc conegut)», *Estrat*, 4, 37-60.
- DAURA, A.; PARDO, D.; SÀNCHEZ, E. (1988). «Una aportació al coneixement cronològic de la ceràmica grisa a Catalunya», *Acta Mediaevalia*, 9, 429-441.
- DÍAZ, M.; MACIAS, J. M. (2007). «La villa romana de la Pineda/Callípolis (Vila-seca, Tarragonès)». Dins J. A. REMOLÀ (coord.), *El territori de Tarraco: Vil·les romanes del Camp de Tarragona*. Tarragona: Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, p. 133-151.
- DOMÉNECH, C.; GUTIÉRREZ, S. (2006). «Viejas y nuevas monedas en la ciudad emiral de Madinat Iyyub (El Tolmo de Minateda, Hellín, Albacete)», *al-Qantara*, xxvii-2, 337-374.
- EDO, M.; MILLAN, M.; BLASCO, A.; BLANCH, M. (1993). «Cova de can Sadurní (Begues)». Dins *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època Romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, p. 95-96.
- ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, LL., *Vilaclara de Castellfollit del Boix (El Bages): Un assentament rural de l'antiguitat tardana*. Igualada: Arqueoanoia, 1995.

- FANJUL, A. (2011). «Las últimas cuevas. Observaciones en torno a la ocupación histórica de las cuevas astur-leonesas», *Arqueología y Territorio Medieval*, 18, 91-116.
- FANJUL, A.; JUNEDA, A.; GARCÍA, R.; CEBALLOS, A.; MUÑOZ, E.; LLAMOSAS, C. (2021). «El tesorillo tardorromano de la cueva de La Cuesta de Berció (Grado, Asturias). Primeras valoraciones en su contexto cantábrico», *CUPAUAM*, 47/2, 287-299.
- FERNÁNDEZ, C.; MORILLO, A.; ZARZALEJOS, M. (2019). *Manual de cerámica romana IV: Producciones cerámicas de época medio-imperial y tardorromana*. Madrid: MAR/ Comunidad de Madrid.
- FOLCH, C.; GIBERT, J. (2017). «L'ús de datacions radiocarbòniques en jaciments altmedievals de Catalunya (segles v-xi): estat de la qüestió i perspectives de recerca». Dins *Iber-Crono: Actas del Congreso de Cronometrías para la Historia de la Península Ibérica*. Barcelona, p. 293-303 (CEUR Workshop Proceedings).
- FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍ, R. (2015). «Les explotacions rurals tardoantigues i altmedievals a Catalunya Vella: una síntesi arqueològica», *Estudis d'Història Agrària*, 27, 91-113.
- FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍ, R. (2019). «L'Aubert, una explotació agropecuària de l'Alta Edat Mitjana a la Vall d'en Bas (segles vi-x)», *Tribuna d'Arqueologia 2016-2017*, 315-333.
- GARCIA, D.; GONZÁLEZ, M. A.; MORENO, I.; REVILLA, V.; ROS, A.; VILLALBÍ, M. M. (2004-2005). «La villa de la Carrova (Amposta, Montsià, Catalunya) i el poblament d'època romana a les terres de l'Ebre», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 24, 227-269.
- GARCIA, M.; MACIAS, J. M.; TEIXELL, I. (1999). «Necròpoli de la villa dels Munts». Dins P. de PALOL (coord.), *Del Romà al romànic: Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles iv i x*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 278-279.
- GARCIA, M.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; PUCHE, J. M.; RAMÓN, E.; REMOLÀ, J. A. (2001). *La villa romana de la Llosa: Deu anys d'investigació arqueològica*. Cambrils: Ajuntament de Cambrils.
- GARCÍA, M.; ROIG, J. F.; TEIXELL, I. (2013). «Darreres aportacions en l'estudi de la villa romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp): l'edifici septentrional». Dins M. PREVOSTI, J. LÓPEZ i J. GUITART, *Ager Tarraconensis 5: Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi Internacional*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, p. 281-294.
- GIBERT, J. (2018). *La fi del món antic i els inicis de l'edat mitjana a la Catalunya central: Economia, societat i territori entre els segles v i viii*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- GIBERT, J. (2020). «Una presència difusa: dades i indicis per al reconeixement de les primeres fortificacions altmedievals a l'àrea catalana (segles v-viii)». Dins J. M. MACIAS, A. RIBERA i M. ROSSELLÓ (eds.), *Recintos fortificados en época visigoda: historia, arquitectura y técnica constructiva*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, p. 153-171.
- GIBERT, J.; ROIG, J. [en premsa]. «Conjuntos eclesiásticos y producción en ámbito rural en la Tarraconense oriental (siglos v-viii): panorama general y estudio de casos», *Romvla*, 21.

- GUTIÉRREZ, E.; HIERRO, J. A. (2012). «El uso de las cuevas naturales en Cantabria durante la Antigüedad Tardía y los inicios de la Edad Media (siglos v-x)», *Kobie: Paleoantropología*, 31, 175-206.
- JARDÍ, E.; JUNCOSA, G. (1999). *Guia de museus de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya i Edicions 62.
- JÁRREGA, R.; PREVOSTI, M. (eds.) (2014). *Ager Tarraconensis 4: Els Antigons, una villa senyorial del Camp de Tarragona*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- LLINÀS, J.; SAGRERA, J. (1993). «La villa romana de la Vinya del Crispí (Guissona, la Segarra)», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, 323-331.
- LLOVERA, X. (coord.) (1997). *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant (segles IV-IX)*. Andorra la Vella (Monografies del Patrimoni Cultural d'Andorra, 4).
- LÓPEZ, A.; FIERRO, X. (1989). «L'època romana a Darró (Vilanova i la Geltrú)», *Miscel·lània Penedesenca*, 13, 69-116.
- LÓPEZ, A.; FIERRO, X. (1993). «Un conjunt ceràmic tancat, del segle v dC, trobat a la villa romana de Darró (Vilanova i la Geltrú)», *Miscel·lània Penedesenca*, 18, 113-139.
- MACIAS, J. M. (1999). *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco: Anàlisi tipològica i històrica (segles v-vii)*. Tarragona: Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.
- MACIAS, J. M. (2005). «Els assentaments rurals com a espai de residència: l'exemple del *territorium* de Tàrraco», *Cota Zero*, 20, 78-86.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. (eds.) (2007). *La villa romana dels Hospitals (el Morell, Tarragona): Un assentament de la via «De Italia in Hispanias»*. Barcelona-Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- MARÍ, LL.; REVILLA, V. (2003). «El Tossal del Moro (Corbins, Segrià). Economia i organització de l'espai en una villa del territori d'Ilerda». Dins *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia, 2000. Comarques de Lleida*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, p. 343-361.
- MARÍ, LL.; REVILLA, V. (2018). «La villa del Romeral (Albesa, la Noguera). Un exemple d'ocupació del territori d'Ilerda en època imperial». Dins *Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia de Ponent, 2015*. Lleida, p. 154-159.
- MARÍ, LL.; REVILLA, V. (2018). «Arquitectura i hàbitat al territori d'Ilerda: la villa del Romeral (Albesa, la Noguera) entre els segles i i vi dC», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 28, 103-129.
- MAROT, T. (1997). «Aproximación a la circulación monetaria en la Península Ibérica y las Islas Baleares durante los siglos v y vi: la incidencia de las emisiones vándalas y bizantinas», *Revue Numismatique*, 152, 157-190.
- MAROTO, J. (1982). «Estat actual de les recerques sobre la cova dels Ermitons (Sales de Llierca, Garrotxa)», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 26, 3-22.
- MAROTO, J. (1985-86). «Un jaciment prehistòric a l'interior del massís de l'Alta Garrotxa: la cova dels Ermitons», *Vitrina*, 1, 37-48.
- MARTÍN, A.; RODÀ, I.; VELASCO, C. (2007). «*Cella vinaria* de Vallmora (Teià, Barcelona). Un modelo de explotació vitivinícola intensiva en la Layetania, Hispania Citerior (s. i aC-s. v dC)», *Historia Antiqua*, 15, 195-212.

- MIRALLES, E.; GUIXÉ, J. (2007). «Víctimes de la Guerra Civil i el franquisme al Solsonès (1936-1954)», *Oppidum*, 6, 103-130.
- NAVARRO, R. (1999). «Villa Fortunatus». Dins P. de PALOL (coord.), *Del Romà al romànic: Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles iv i x*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 146-150.
- NOLLA, J. M. (ed.) (2002). *Pla de Palol: Un establiment romà de primer ordre a Platja d'Aro*. Castell-Platja d'Aro: Ajuntament de Castell-Platja d'Aro.
- NOLLA, J.M.; PALAHÍ, LL. (2012). «El jaciment arqueològic de Santa Maria de Bell-lloc (Santa Cristina d'Aro, Baix Empordà). Noves excavacions (2008-2009) i noves dades», *Estudis del Baix Empordà*, 31, 8-46.
- PACTAT, I.; CONSTANT, A.; SCHIBILLE, N. (2021). «Supply of glass to the medieval hilltop settlement of Ultrera (Eastern Pyrenees, France)», *Journal of Archaeological Science: Reports*, 39.
- PADRÓ, J.; VEGA, J. de la (1989). «Treballs arqueològics a la Cova Colomera o de les Gralles (Sant Esteve de la Sarga-Mur, Pallars Jussà)». Dins *Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, p. 9-68.
- PALAHÍ, LL.; NOLLA, J. M. (2010). *Felix Turissa: La villa romana dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar, la Selva)*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- PALAHÍ, LL.; NOLLA, J. M.; VIVÓ, D. (2016). «La villa romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Gironès)», *Tribuna d'Arqueologia 2013-2014*, 38-59.
- PÉREZ-ALMOGUERA, A.; RAFEL, N.; ARILLA, M.; CARRERAS, T. (2011). «La ocupación prehistórica y romana de la cavidad M35 del Baix Pallars (Pallars Sobirà, Lleida)», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21, 103-118.
- PRAT, M.; PALAHÍ, LL.; NOLLA, J. M. (2018). «Una villa romana paradigmàtica al Collet de Sant Antoni (Calonge). Primeres impressions», *Estudis del Baix Empordà*, 37, 47-75.
- PREVOSTI, M.; COLL, R. (2017). «Un *balneum* du ve siècle dans le bâtiment octogonal de Can Ferrerons (Bacelona)». Dins *Heating systems in roman villas. Studies on the Rural World in the Roman Period*. Girona: Universitat de Girona, p. 69-80.
- PREVOSTI, M.; CLARIANA, J. F.; OROBITG, M. (2019). «La *cella vinaria* baix imperial de la villa romana de Torre Llauder (Mataró, Maresme)», *Laietania*, 20, 187-200.
- QUIRÓS, J. A.; ALONSO, A. (2007-2008). «Las ocupaciones rupestres en el fin de la Antigüedad. Los materiales cerámicos de Los Husos (Laguardia, Álava)», *Veleia*, 24-25, 1123-1142.
- RAMON, E. (2007). «La villa romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)», *Fòrum: Temes d'Història i d'Arqueologia Tarragonines*, 13, 153-170.
- RAMON, E.; MENCHON, J. J.; MASSÓ, J. (1999). «Bronzes de la villa de la Llosa». Dins P. de PALOL (coord.), *Del Romà al romànic: Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles iv i x*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 315-316.
- RAURET, A. M. (1987). «La seqüència estratigràfica de la cova de les Pixarelles (Tavertet, Osona)», *Tribuna d'Arqueologia 1986-1987*, 59-68.
- RAYNAUD, C. (2001). «L'occupation des grottes en Gaule méditerranéenne, à la fin de l'Antiquité». Dins P. OUZOULIAS, C. PELLECUER, C. RAYNAUD, P. VAN OSSEL i P. GARMY (dirs.). *Les campagnes de la Gaule à la fin de l'Antiquité*. Antibes: APDCA, p. 449-471.

- REMOLÀ, J. A. (2000). *Las ánforas tardo-antiguas en Tarraco (Hispania tarraconensis): Siglos IV-VII*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- REVILLA, V. (1998). «La villa de Casa Blanca (Tortosa, Tarragona): evolución y arquitectura de un asentamiento rural de los siglos I al V dC», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19, 395-416.
- ROIG, J. (2011). «Vilatges i assentaments pagesos de l'antiguitat tardana als territoria de Barcino i Egara (Depressió Litoral i Prelitoral): caracterització del poblament rural entre els segles V-VIII». Dins *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Tarragona, p. 227-250.
- ROIG, J. (2017). «La cerámica reducida de cocina entre el Bajo Imperio Romano y la Alta Edad Media en el noreste peninsular (Cataluña): análisis de contextos y visión de conjunto (s. V al X)». Dins *Actas del XIX Congreso de la Asociación de Ceramología. Obra negra y alfarería de cocina*. Girona, p. 63-121.
- ROIG, J. (2019). «Prácticas funerarias de época visigoda y altomedieval (siglos VI al X): el ejemplo arqueológico del noreste peninsular (Cataluña)», *Anejos de Nallos [Oviedo]*, 5, 431-481.
- ROIG, J.; COLL, J. M. (2010). «El jaciment de la Plaça Major de Castellar del Vallès: de l'assentament del Neolític al vilatge de l'antiguitat tardana. 5000 anys d'evolució històrica», *Recerca*, 7, 77-108.
- ROIG, J.; COLL, J. M. (2011a). «Esquelets humans en sitges, pous i abocadors als assentaments rurals i vilatges de l'Antiguitat Tardana de Catalunya (segles V-VIII): evidències arqueològiques de la presència d'esclaus i serfs». Dins *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, 2010*. p. 75-82.
- ROIG, J.; COLL, J. M. (2011b). «El registre ceràmic dels assentaments i vilatges de l'Antiguitat Tardana de la Depressió Litoral i Prelitoral (s. VI-VIII): caracterització de les produccions i estudi morfològic». Dins *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya, 2010*. Tarragona, p. 211-226.
- ROIG, J. F.; GIMENO, M.; GARCÍA-MEDRANO, P. (2017). «La villa romana dels Castelletes (la Canonja, Tarragonès): un assentament romà de l'Ager Tarraconensis. Resultats preliminars de la intervenció arqueològica», *Tribuna d'Arqueologia 2014-2015*, 384-400.
- SALA, D.; SALA, N. (2012). «L'avi no va anar a la guerra», *L'Erol*, 114, 17-21.
- SANCHO, M. (2019). «Evidencias arqueológicas de un monasterio de los siglos VI-VII en el Prepirineo catalán: Santa Cecilia de Els Altimiris». Dins D. LE BLÉVEC (dir.), *Monastères et couvents de montagne: Circulation, réseaux, influences au Moyen Âge*. París: Éditions du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques. Disponible a: <http://books.openedition.org/cths/4893>.
- SOLER, S. (2018). «Algunes dades sobre el pont del Llierca de Tortellà», *APEHOC*, 29, 35-51.
- TARRATS, F. (1999). «Vil·la dels Munts». Dins P. de PALOL (coord.), *Del Romà al romànic: Història, art i cultura de la Tarraconense entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 132-133.
- TARRATS, F.; REMOLÀ, J. A. (2007). «La vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)», *Fòrum: Temes d'Història i d'Arqueologia Tarragonines*, 13, 95-117.

- TARRATS, F.; MACIAS, J. M.; RAMON, E.; REMOLÀ, J. A. (2000). «Nuevas actuaciones en el área residencial de la villa romana de “Els Munts” (Altafulla, *Ager Tarraconensis*). Estudio preliminar», *Madrider Mitteilungen*, 41, 358-379.
- TEIXELL, I.; RODRÍGUEZ, F. (2021). «Aproximación al conocimiento numismático en contextos arqueológicos del siglo VII e inicios del siglo VIII en *Tarracona*». Dins *XVI Congreso Nacional de Numismática*, Barcelona, p. 425-444.
- TEJERIZO, C. (2017). *Arqueología de las sociedades campesinas en la cuenca del Duero durante la Primera Alta Edad Media*. Vitòria: Universidad del País Vasco.
- TEJERIZO, C. (2022). «Contra la Antigüedad Tardía: algunas reflexiones entorno al sistema de poblamiento post-romano en Europa occidental», *Cuadernos de Arqueología de la Universidad de Navarra*, 30/2, 7-30.
- TREMOLEDA, J.; CASTANYER, P. (2017). «L'abandonament de la villa romana de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós)». Dins J. TREMOLEDA (COORD.), *El territori de Besalú abans del comtat*. Besalú: Amics de Besalú i el seu Comtat, p. 229-248 (Quaderns de les Assemblees d'Estudis, 2).
- UTRILLA, P. (1982). «El yacimiento de la cueva de Abauntz (Arraiz-Navarra)», *Trabajos de Arqueología Navarra*, 3, 203-345.
- UTRILLA, P.; LABORDA, R.; SEBASTIÁN, M. (2014). «La reocupación de cuevas prehistóricas del Prepirineo oscense en época romana. Modelización mediante TIG». Dins M. V. ESCRIBANO, A. DUPLÁ, L. SANCHO i M. A. VILLACAMPA (COORDS.), *Miscelánea de estudios en homenaje a Guillermo Fatás Cabeza*. Madrid: Institución Fernando el Católico, p. 693-704.
- VEGA, J. de la (1978). «Documents arqueològics de la romanització del Pre-Pirineu d'Osca i Lleida». Dins *Els pobles pre-romans del Pirineu: 2 Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, p. 265-274.
- VERGÈS, J. M. (2017). *La Cova del Cudó, Mont-ral (Alt Camp). Memòria de les excavacions arqueològiques realitzades entre els dies 23 de maig a 10 de juny de 2016 i 22 de maig a 16 de juny de 2017* (Memòria inèdita). Disponible a: <https://calaix.gencat.cat/bitstream/handle/10687/430279/qmem14176.pdf?sequence=24&isAllowed=y> (consulta: 26/6/2023).
- VIGIL-ESCALERA, A. (2015a). *Los primeros paisajes altomedievales en el interior de Hispania: Registros campesinos del siglo quinto d.C.* Vitòria: Universidad del País Vasco.
- VIGIL-ESCALERA, A. (2015b). «Ocultaciones de la primera mitad del siglo V d.C. en el interior de Hispania». Dins *Esperando tiempos mejores: Las ocultaciones tardorromanas del s. V d.C. en Cubas de la Sagra (Comunidad de Madrid)*. Madrid: Museo Arqueológico Regional, p. 39-53.
- WICKHAM, Ch. (2013). *El legado de Roma: Una historia de Europa de 400 a 1000*. Barcelona: Ediciones de Pasado y Presente.
- YLL, E. I.; WATSON, J.; PAZ, M. A. (1994). «Les darreres excavacions al Roc del Migdia (Vilanova de Sau, Osona): estat de la qüestió i noves perspectives», *Tribuna d'Arqueologia 1992-1993*, 15-24.